

INTERVIEW

IN GESPREK MET
DOCENT EN KOLONEL
OVER MISLEIDING

ACTUALITEIT

OEKRAÏNE
ACHTERGRONDEN
BIJ OORLOG

MAATSCHAPPIJLEER

RECHTSSTAAT
CONCEPT-CONTEXT

VAKOVERSTIJGING

MULTIDISCIPLINAIR
CHEMIE EN GEOGRAFIE

OEKRAÏNE ONTVLUCHT

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat

Gratis

ProDemos komt naar je toe!

In de klas aan de slag met de democratie, rechtsstaat of rechtspraak? Laat dan eens één van onze enthousiaste gastdocenten langskomen. Tijdens een interactieve les leren jouw leerlingen of studenten meer over o.a. de EU, politieke partijen of het spanningsveld tussen regels en rechten.

Kijk voor al onze gastlessen op prodemos.nl/keuzehulp

Haal het parlement naar school!

Tijdens Parlement op School leren leerlingen en studenten meer over politiek Den Haag. Aan de hand van een zelfgekozen wetsvoorstel gaat de klas aan de slag met verschillende opdrachten. Vast onderdeel is het naspelen van een Kamerdebat. Parlement op School kun je flexibel boeken: van twee lessen tot een hele projectdag!

prodemos.nl/parlementopschool

EXAMENS

In het Westen dutten werknemers over het algemeen niet tijdens vergaderingen op het werk. Verklaar met het civilisatieproces dat westerse werknemers niet dutten tijdens vergaderingen, zo luidde één van de vragen in het vwo-examen maatschappijwetenschappen. Voor het beant-

woorden van deze vraag moesten leerlingen gebruikmaken van de tekst *Dutten in het openbaar* die met de volgende zin begon: 'Het Japanse "inemuri" is een gebruik waar veel mensen uit het Westen jaloers op zullen zijn'. Wat volgt is een beschrijving van dit gebruik. Ik vermoed dat menig leerling de tekst met (enig) plezier las. Zeker in deze woelige tijden. In het vwo-examen aardrijkskunde kwam ik de volgende vraag tegen: 'Rusland profileert zich net als andere grootmachten op het wereldtoneel als hegemoniale macht. Beredeneer vanuit geopolitiek oogpunt dat Rusland bij het versterken van deze positie gebaat kan zijn bij instabiliteit en verdeeldheid in Europa'. Nieuwsgierig naar het antwoord op de vraag? Het correctievoorschrift biedt

geen uitkomst, want deze actuele examenvraag werd geschrapt nadat het erratum over deze opgave eerder door een school aan havoleerlingen was uitgedeeld. De meeste examenkandidaten kregen onlangs te horen dat ze geslaagd zijn. Intussen is het tweede tijdvak voor inhalers en herkansers gestart. Nieuwe examens met mogelijk verrassende opgaven. Een handjevol leerlingen maakt begin juli in het derde tijdvak nog een examen. Daarmee komt het einde van het examenjaar in zicht. Het was het derde schooljaar op rij waarin de oorspronkelijke exameneisen werden aangepast. De grote vraag is hoe de slaag-zakregeling er volgende schooljaar uitziet. Helaas is dit niet de enige onzekerheid die ons vandaag bezighoudt.

IVO PERTIJS

hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

INHOUD

3
REDACTIONEEL

4
DOCENT EN KOLONEL
OVER MISLEIDING

7
COLUMN

8
OEKRAÏNE

10
EXAMEN

11
CONCEPT-CONTEXT

14
COMPLOTTHEORIEËN

16
MEDIAMIJDSHEID

18
DEMOCRATISCH
BEWUSTZIJN

20
GASTLES

22
WICKED PROBLEMS

24
VAKOVERSTIJGENDE
SAMENWERKING

28
OPINIE

29
RECENSIES

30
NVL

31
COLUMN

04

08

14

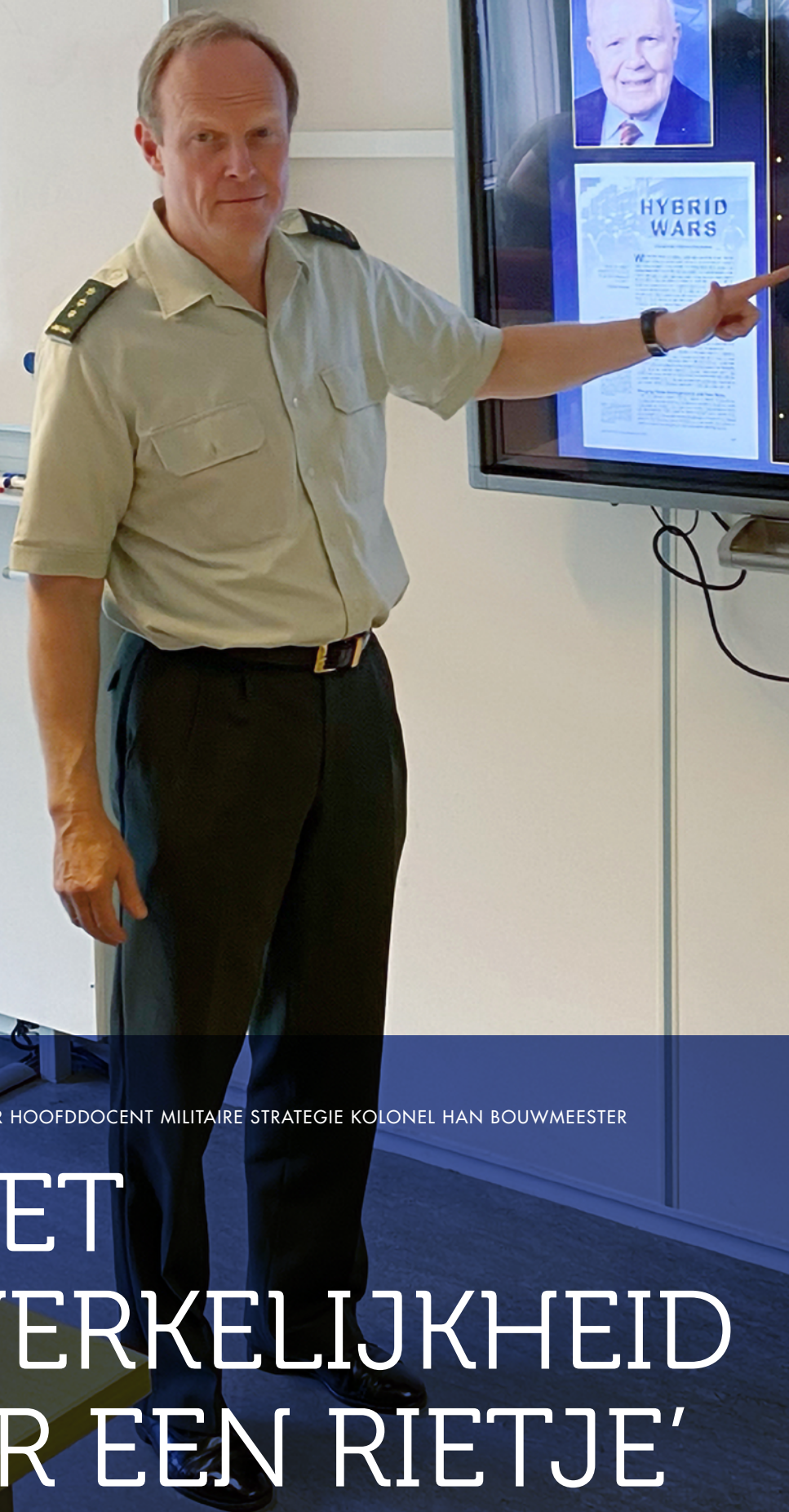
16

28

Kolonel Han Bouwmeester

INTERVIEW MET UNIVERSITAIR HOOFDDOCENT MILITAIRE STRATEGIE KOLONEL HAN BOUWMEESTER

'JE ZIET
DE WERKELIJKHEID
DOOR EEN RIETJE'

Voor zijn promotieonderzoek onderzocht kolonel Han Bouwmeester hoe de Russische autoriteiten bij de annexatie van de Krim in 2014 van misleidingsmethoden gebruikmaakten. *Maatschappij & Politiek* sprak met de universitair hoofddocent Militaire strategie en landoptreden van de Nederlandse Defensie Academie over de huidige oorlog in Oekraïne en de inzet van misleidingsmethoden.

IVO PERTIJS

Toen we begin dit jaar de Russische troepenopbouw zagen, ontwikkelden we op de Nederlandse Defensie Academie (NLDA) een aantal scenario's, waaronder het huidige scenario. We dachten dat Vladimir Poetin hartstikke gek zou zijn om voor een inval te kiezen. Je verliest hier meer mee dan dat je wint. Op de maandag na de Olympische Spelen zag ik beelden van Poetin in de Russische veiligheidsraad. Ik dacht dat het zou blijven bij de stationering van Russische troepen in de twee Volksrepublieken Donetsk en Loegansk en werd verrast dat Rusland op donderdag Oekraïne op verschillende punten binnenviel en Belarus als springplank gebruikte. Poetin suggereerde steeds dat Oekraïne genocide pleegde in de Donbas-regio. Dit was niet de grote *false flag operation* die Amerikanen voor ogen stonden. Wel werden er leugens door Rusland verzonnen die een inval rechtvaardigden', vertelt Han Bouwmeester. Twee jaar geleden verdedigde hij zijn proefschrift *Krym Nash*. Bij de annexatie van de Krim paste Rusland verschillende misleidingsmethoden toe waarbij vooral de 'groene mannetjes' voor verwarring zorgden.

MISLEIDING

Op basis van vijftien academische artikelen aangevuld met andere literatuur onderscheidt Bouwmeester vijf methoden waarvan Rusland destijds gebruikmaakte: *denial*, *misdirection*, *simulation* en *dissimulation*, *creating ambiguity* of *targeted misleading* en tot slot *disinformation*. Bouwmeester: 'Sommige methoden zijn wat simpeler, zoals het zwijgen en dan het ontkennen of het zoeken van een afleiding. In 1982 verschenen er twee onderzoeken over misleiding. Het ene onderzoek ging over *simulation* en *dissimulation*. Dit zijn mooie woorden voor *showing* en *hiding*: dingen laten zien die er eigenlijk niet zijn waardoor mensen erin gaan geloven waardoor ook de perceptie gemanipuleerd wordt of je verbergt dingen die je niet wilt laten zien. In datzelfde jaar verscheen ook een publicatie over het A-type misleiding en het M-type misleiding. Bij het A-type wordt er *ambiguity* gecreëerd, ofwel zorgen voor

zoveel mogelijk verwarring en chaos. Daar zijn de Russen goed in. Ze hebben het liefst dat er onenigheid in een club mensen ontstaat: gecontroleerde chaos. Het M-type is lastiger. Dit is gericht op je beoogde doel, maar dan moet je alles weten over het beoogde doel, je inleven en de psychologische knoppen kennen waaraan je moet draaien om de opponent in beweging te krijgen. Dit kost veel inspanningen. Als dit lukt, dan is het succesvoller, maar de kans op niet slagen is groter. Je kunt allerlei verhaaltjes de wereld in helpen waarvan mensen een deel nooit zullen geloven, maar bij een paar verhalen gaan twijfelen. Dit noem ik het verpakken van fictie en werkelijkheid; een scheutje onwaarheid toevoegen aan verhalen die wel kloppen. Door in te spelen op denkbeelden die al bestaan is het effectiever om mensen te manipuleren. Dit is het *Magruder's principle*. Magruder was een generaal die dit principe tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog toepaste.'

WANORDE

Een andere methode noemt Bouwmeester de informatiewanorde. 'Tijdens mijn onderzoek zag ik dit in complottheorieën. Rusland bedient zich overigens ook regelmatig van complottheorieën. Vanaf 2012 stuurt Rusland hier bewust op. Of dit altijd effectief is, dat weet ik niet, maar complottheorieën landen wel in de Russische populatie zelf. Bij een complottheorie richt je je op onzekerheid. Er zijn twee generaties complottheorieën. Bij de eerste generatie gebeurt er iets waarvoor je een verklaring wilt hebben. Vanuit de gevestigde orde - de overheid, media of wetenschap - komt er weliswaar een verklaring, maar mensen willen zich daar niet bij neerleggen. Ze vermoeden een complot. De bedenkers van een complot begrijpen in de ogen van deze mensen alles en zijn hypercompetent. Complotten spelen in op stereotypen en vooroordelen, maar zijn vaak lastig te weerspreken. Bij de tweede generatie complottheorieën gaat het om de *A lot of people are saying*-gedachte: "Er zitten mensen diep in de organisatie die tegen mij zijn. Daar moet ik tegen optreden". Je denkt niet na over een alternatieve verklaring. "A lot of people are saying..." dus moet het wel waar zijn. *Wisdom of the*

crowd is het onderliggende argument dat is gekoppeld aan *a lot of people are saying*. Dit zit ook achter *QAnon* en de *pizzagate*-gedachte. Complotten vormen een buitencategorie van desinformatie', stelt Bouwmeester.

Uit uw onderzoek blijkt dat westerse landen de afgelopen decennia relatief weinig aandacht aan misleidingsmethoden schonken. Hoe kon dit gebeuren?

'Op politiek niveau vinden we het erg vervelend om te worden misleid. Dit past niet bij een democratie. De afgelopen jaren nam het vertrouwen in de overheid en de regering sterk af. Als de regering willens en wetens liegt en bedriegt, dan vinden we dit erg vervelend. Sommige mensen verwijzen daarbij naar de Toeslagenaffaire. Gelukkig zit in de maatschappij een zelfcorrigerend vermogen en wordt dit probleem aan de kaak gesteld. We willen geen overheid die liegt. In andere delen van de wereld heeft men daar minder problemen mee. Op hoger militair niveau kijken we ook weinig naar misleiding. Dit heeft met de rol van westerse krijgsmachten te maken. Tijdens de Koude Oorlog waren we gericht op de fysieke uitschakeling van tegenstanders en niet op misleiding. Dat de KGB zich destijds wel met misleiding bezighield, vonden we vervelend. Westerse inlichtingendiensten deden ook wel aan misleiding. We wilden het Warschaupact niet veroveren. We dachten dat het Warschaupact onze kant op kwam en moesten dit tegenhouden. Begin jaren negentig hield de Koude Oorlog op. Krijgsmachten gingen op zoek naar hun bestaansrecht en vonden dit in *peacekeeping operations* waar ze als derde partij tussen partijen stonden. Misleiding is contraproductief in het winnen van vertrouwen van betrokken partijen. We richtten ons jarenlang op dit soort operaties. Op de KMA [Koninklijke Militaire Academie, *red.*] en het KIM [Koninklijk Instituut voor de Marine, *red.*] werden generaties officieren opgeleid die geen aandacht aan misleiding schonken. Er is nog een andere factor. Bij oorlogsvoering laten we ons vaak door de Verenigde Staten leiden. Zij nemen doorgaans het voortouw en beschikken over grote onderzoeksbureaus. Nieuwe stappen op het gebied van oorlogsvoering komen

vaak uit een Amerikaanse koker. De Verenigde Staten zijn zeer gericht op de fysieke uitschakeling van de tegenstander. Ze hebben hoogwaardige technologie. Dit maakt dat ze minder geïnteresseerd zijn in de mens en in het conflict. Bij misleiding ga je in de psyche van de mens zitten om de tegenstander te beïnvloeden. Amerikanen doen dit niet en de westerse wereld neemt dit over. In dat geval is het vervelend om te maken te krijgen met een opponent die je wel misleidt. We zagen dit al in Afghanistan en later bij de annexatie van de Krim. We vroegen ons af wat die groene mannetjes daar deden. Rusland zweeg aanvankelijk en ontkende vervolgens. We wilden dat de waarheid boven tafel kwam. Er werd bewust onzekerheid gecreëerd en aan misleiding gedaan.'

Onzekerheid speelt bij misleidingsmethoden een belangrijke rol. Hoe zag u dit in uw onderzoek terug?

'In het Westen vinden we onzekerheden erg lastig. We willen zoveel mogelijk aan onzekerheidsreductie doen. Zo zit onze maatschappij in elkaar. We kunnen elkaar volgen, bellen en appen. Toen ik jong was, ging ik stappen en wisten mijn ouders niet waar ik was. Nu kan ik als ouder mijn kinderen bellen en weet ik waar ze zijn. Tegelijkertijd zit de wereld complex in elkaar met conflicten en belangen die op het spel staan. Het vervelende daarvan is dat we zelf onzekerheid creëren. We zitten in een onmogelijke spagaat. Aan de ene kant willen we zo min mogelijk onzekerheid. Aan de andere kant creëren we juist steeds meer onzekerheid. Er is altijd een mate van onzekerheid. Partijen weten nooit helemaal zeker van elkaar wat de ander gaat doen. Wil je misleiding laten ontstaan, dan moet er bepaalde mate van onzekerheid zijn over wat de ander gaat doen. Voor mijn proefschrift bekeek ik dit vanuit verschillende wetenschapsgebieden. Vooral de wiskunde gaat hierop in. De wiskunde heeft twee soorten: de epistemologische en de aleatorische onzekerheid. Ik vond het wel mooi om dit uit de exacte wetenschappen te halen. Binnen de internationale betrekkingen zeggen alle theorieën ook iets over de onzekerheid die ontstaat. Vanuit de psychologie wordt gekeken naar de effecten van onzekerheid op de mens. Ik ben altijd geïnteresseerd naar de krachten achter de beïnvloeding en wat dit met de mens doet.'

Nooit eerder kwamen er zoveel beelden vanuit een oorlogsgebied naar buiten, als tijdens de oorlog in Oekraïne. Tegelijkertijd zien we lang niet alle beelden uit

het strijdgebied. Welke verklaring heeft u hiervoor?

'We kijken sterk naar Rusland. Wat doet het land wel en wat niet? We kijken minder naar wat Oekraïne doet en niet doet. Omdat we ons beeld uit open bronnen halen, is dit lastig te duiden. We lezen dat het Oekraïense leger in kleine clubjes optreedt en dat de wapens die zij uit Europa krijgen effectief zijn. Ik heb weinig gehoord over Oekraïense tanks of artillerie. Die schijnen actief te zijn, maar er wordt weinig over bericht. Pas op, Oekraïners zijn geen lieverdjes. Dit beeld hebben we wel bijna zo gecreëerd. Op het moment dat Rusland de grens overschreed, was Rusland natuurlijk de *bad guy*. Bij een *bad guy* identificeren we een *good guy*. We stopten Oekraïne in die rol. Ons rechtvaardigheidsgevoel is sterk aangedaan door de Russische aanval. Hierdoor krijgen we veel compassie. Ik heb erg te doen met de Oekraïense bevolking, maar we moeten niet alles goedpraten. Zo werden er allerlei TikTok-filmpjes van Russische krijgsgevangenen door Oekraïne gedeeld. Deze kwamen onder meer op Telegram terecht. Dit is een schending van het humanitair oorlogsrecht. Krijgsgevangenen hebben een beschermde status. Hier gingen we met ons allen vrij snel aan voorbij, omdat het Russische gevangenen betrof. Het delen van deze beelden maakt onderdeel uit van de informatieoorlog die grotendeels op TikTok en Telegram plaatsvindt. Ik heb moeite met deze TikTok-oorlog. Tijdens de coronapandemie maakten filmpjes op TikTok mensen vrolijker, maar tijdens de informatieoorlog verschijnen er nu beelden waar een melodramatisch muziekje onder wordt gezet... Pas daarmee op. Je ziet de werkelijkheid door een rietje. Er zit totaal geen context meer bij. Als je beelden van een gevecht ziet waarbij het niet lekker loopt bij de Russen, dan denk je dat dit overal plaatsvindt. Je projecteert dit namelijk op dat hele conflict. Dit heeft dezelfde werking als het Amerikaanse *embedded news media program* [tijdens de Amerikaanse inval in Irak in 2003, *red.*] waarbij journalisten front seat in een van de eerste voertuigen van een opmars zitten. De hele dag zag je beelden van een opmars. Als het peloton in een gevecht terechtkwam, dan leek het of de volledige opmars stilstond en het volledige Amerikaanse leger vocht. Dit kwam door

'We dachten dat Vladimir Poetin hartstikke gek zou zijn om voor een inval te kiezen'
(foto: www.kremlin.ru)

dit ene beeld. Dit zie je ook met TikTok-filmpjes. Ook al zie je filmpjes van tien locaties, dan zegt dit nog weinig over de totale context. Dit lijkt een ontwikkeling van de wijze waarop we informatie tot ons willen nemen. Zeker bij conflicten. De rest van het verhaal vullen we zelf in. Hier doet de Gestaltpsychologie zijn werk, zoals ik ook in mijn proefschrift heb onderzocht. We nemen de gefragmenteerde informatie tot ons en vullen de ontbrekende informatie zelf aan om er een compleet verhaal van te maken dat in onze kijk op de situatie past. Dit heet met een mooi woord '*narration*'. Of dat klopt is maar de vraag. Vaak ontstaan gemanipuleerde percepties.'

De Geneefse Conventies gaan ook in op misleiding. Zo is er een verbod op perfidie. Hoe verhoudt dit verbod zich tegenover verschillende misleidingsmethoden?

'Je mag geen perfide handelingen verrichten. Dit artikel is gebaseerd op vertrouwen dat je tijdens een conflict moet hebben. Je mag het vertrouwen dat we bijvoorbeeld in de Verenigde Naties of het Rode Kruis hebben niet schaden door je als militair bijvoorbeeld als verpleegster te verkleeden of met een lichtblauwe vredesbare van de Verenigde Naties op te gaan lopen om oorlogshandelingen te verrichten. Je mag zelfs niet in kleding van derde partijen lopen om daarmee te suggereren dat je bij een andere partij hoort. Een collega van mij zegt: "Je mag je wel verkleeden als boom, maar niet als een andere partij". Krijgslisten daarentegen mogen wel. Een beetje jokken en desinformatie mogen ook. Daar is geen regelgeving over. Er staat nergens dat je

altijd de waarheid moet spreken. Bovendien is het lastig om te bepalen wat de waarheid is.'

Rusland en Oekraïne hebben een gedeelde geschiedenis. Beide landen kennen elkaar goed. Hoe maakt Oekraïne hier tijdens de oorlog gebruik van?

'De hoofden van de Russische en Oekraïense inlichtingendiensten zijn rond de zeventig en kennen elkaar nog van dezelfde inlichtingen-academies in de Sovjet-Unie. Dit geldt ook voor de legers. De Russische doctrine kun je min of meer ook op Oekraïne leggen. Een grote wijziging vond na de annexatie van de Krim plaats. Toen zetten de Britten en de Amerikanen allerlei trainingsprogramma's op. Op dat moment nam Oekraïne een afslag. Zo treden Oekraïense vliegers na hun westerse training anders op dan hun Russische evenknie. Hoewel de Oekraïense vliegtuigen ouder dan de Russische zijn, lijken hun tactieken nu meer op de westerse aanpak. Bovendien zijn Oekraïense en westerse vliegers veel beter getraind. Russische vliegers maken veel minder vliegreuen en dat maakt hen veel minder bedreven in het uitvoeren van land-luchtoperaties. In de lucht pakken we wat doortastender aan en zijn we wat agressiever in onze benadering. De Oekraïners namen dit van het Westen over. Dit zie je ook op de grond. Rusland verwachtte allerlei Oekraïense brigades en divisies tegenover zich te krijgen die georganiseerd en lineair optraden zoals ze dat vroeger deden. Dat gebeurt niet. Oekraïners werken in kleine clubjes en maken gebruik van antitankwapens en drones. Rap, schieten, schieten en weer weg. Een van de technieken in de moderne oorlogsvoering noemen we *swarming*. De communicatiemiddelen maken het mogelijk om als bijen op te treden. Vroeger tekenden we lijnen op stafkaarten. Ieder kreeg zijn eigen vak waar je niet buiten mocht komen, omdat een ander daar optrad en om te voorkomen dat je op eigen troepen schoot. Tegenwoordig is het gemakkelijker om van elkaar te weten waar je zit. Hierdoor zijn *dispersed operations* mogelijk. Oekraïne past dit nu toe en zijn daar bijzonder effectief in. Vergis je ook niet in de enorme afstanden die in Oekraïne moeten worden afgelegd. Bij de artillerie werkte ik zelf met gepantserde voertuigen op rupsbanden. Die zijn erg lang, superzwaar en hebben een grote terreinvaardigheid, maar ook zij komen in erg modderig of moerassig gebied een keer vast te zitten. Voordat je ze dan losgetrokken hebt... Lange logistieke Russische aanvoerlijnen worden voortdurend door kleine clubjes Oekraïners ontregeld. De omsingeling van Kyiv was voor de Russische troepen niet vol te houden en ook de Russische troepen rondom Charkiv, de tweede stad van Oekraïne werden half mei door Oekraïense troepen teruggedrongen.' ♦

STEF

SPROOKJES

Bij het aantreden van de nieuwe rector in 2019, kreeg hij als welkomstgeschenk een structureel tekort van een paar ton op de balans. Als personeel kregen we daarop in een algemene vergadering een grafiek te zien: de uitgave die de school met deze leerlingaantallen kan maken en de uitgave die de school daadwerkelijk op dit moment maakt. Boodschap begrepen. Vervolgens gingen we in groepen uiteen om bezuinigingsmaatregelen te bedenken en deze op grote witte A2-vellen te noteren. Enfin.

Eind van het schooljaar werd er afscheid genomen van een aantal collega's en bij aanvang van het schooljaar daarop konden we alleen voor een nieuwe wiskundedocent en de stagiaires klappen. Bezuinigen in het onderwijs betekent minder lesuren, minder taakuren, maar nog altijd hetzelfde werk. Als je maar lang genoeg in het onderwijs blijft werken, maak je het een aantal keer mee. Dit was mijn tweede keer in ruim tien jaar tijd.

Toen kwam corona.

Bij de start van dit schooljaar stonden daar ruim dertig nieuwe collega's op het podium, volop jonge mensen, sommige nog in opleiding of net afgestudeerd en een aantal schoolhoppers. Na twee jaar van bezuinigen keken de collega's elkaar een beetje vreemd aan. De directeur gaf toe dat het wellicht een beetje vreemd kon voelen, maar goed, er was geld, véél geld en dat moest binnen twee jaar op.

'Efteling haalt opgelucht adem: park uit de rode cijfers' kopte mijn regionale krant een paar weken geleden. Ik heb geen premium-account, maar hoe ze uit de rode cijfers waren gekomen viel wel te raden. Op Twitter vroeg namelijk iemand naar de bestedingen van de NPO-gelden. Verscheidene keren viel het sprookjespark als antwoord. Onder de noemer 'welbevinden en sociaal-emotionele ontwikkeling' gaan in heel Nederland de scholen naar de Efteling.

Ik zal daar niet flauw over gaan doen, de kinderen verheugen zich erop en zelfs de collega's kunnen dit uitje met elkaar wel gebruiken. Het gaat mij meer om de bakken geld die opeens het onderwijs in worden gepompt.

De NPO-gelden zijn met twee jaar verlengd, daarna dient zich het Nationaal Groeifonds aan, wordt de loonkloof po/vo gedicht en heeft de nieuwbakken minister gelijk een masterplan om de basis op orde te krijgen.

Ontzettend mooi voor de korte termijn, maar wat doet dit op de lange termijn? Zijn er dan voldoende leraren, de klassen ook kleiner en hebben we dan écht passend onderwijs? Ik was laatst in de Efteling, ik geloof niet in sprookjes. ♦

Stef van der Linden
(maatschappijleer.net)

INTERVIEW MET MIGRATIE-EXPERT CAROLUS GRÜTTERS

'OEKRAÏNERS ZIJN DERDELANDERS WAARVOOR IETS EXTRA'S GELDT'

Tweemaal per week maakt het Ministerie van Justitie en Veiligheid cijfers over de opvang van Oekraïense vluchtelingen bekend. Op 26 mei stonden 61.060 Oekraïense vluchtelingen bij Nederlandse gemeenten geregistreerd. De manier waarop Nederland met Oekraïense vluchtelingen omgaat komt regelmatig in de lessen maatschappijleer ter sprake. *M&P* legde migratie-expert Carolus Grütters daarom een aantal vragen voor.

IVO PERTIJS

Na de Russische invasie vond een fractie van de Oekraïense vluchtelingen onderdak in Nederland. Oekraïense vluchtelingen mogen in Nederland werken. In de tussentijd gaan Oekraïense kinderen naar school. Leerlingen vragen zich soms af waarom Nederland anders met Oekraïense vluchtelingen omgaat, dan met andere vluchtelingen. 'Ik wil benadrukken dat het migratierecht in Nederland voor 95 procent Europees migratierecht is. In het Unierecht, ofwel het recht van de Europese Unie, wordt een onderscheid gemaakt tussen Unieburgers - de inwoners van de EU-lidstaten - en derdelanders die uit overige landen komen. Unieburgers mogen zich binnen de Europese Unie vrij bewegen: wonen, werken, en studeren naar keuze. Derdelanders hebben dat recht niet. Zij kunnen alleen met een visum de Europese Unie inreizen. Een dergelijk visum is moeilijk te krijgen. Amerikanen krijgen een dergelijk visum wel veel gemakkelijker, dan bijvoorbeeld Jemenieten', legt Carolus Grütters uit. Hij is senior onderzoeker bij het Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit in Nijmegen.

VLUCHTELINGEN

Grütters geeft de formele definitie uit het Unierecht van vluchtelingen: derdelanders die gegronde vrees voor vervolging hebben. Die derdelanders kunnen in één van de EU-lidstaten asiel aanvragen. 'Dan gaat het bijvoorbeeld om Afghanen, Somaliërs of Syriërs. Die derdelanders kunnen veelal niet het vliegtuig nemen om naar een EU-land te reizen. Zij komen simpelweg het vliegtuig niet in, omdat ze geen visum voor een EU-land hebben in hun paspoort. Vervoeren de luchtvaartmaatschappijen zulke mensen toch en als zij niet tot de Europese Unie worden toegelaten, dan moeten die luchtvaartmaatschappijen die mensen onmiddellijk weer mee terug nemen en een boete van 5.000 euro per persoon betalen. Daar hebben luchtvaartmaatschappijen uiteraard geen trek in en dus wordt niet alleen het ticket, maar vooral het

paspoort aan de gate bij het inchecken gecontroleerd. Het hebben van een paspoort is in West-Europa "normaal". Daarbuiten is het hebben van een paspoort iets uitzonderlijks. Ook in de Verenigde Staten is het hebben van een paspoort niet normaal. Ongeveer de helft van de Amerikanen heeft geen paspoort. Het aanvragen van een paspoort - dat in wezen een reisdocument is - in een land met een dictatoriaal regime is veelal verdacht. Daardoor nemen vluchtelingen veelal riskante routes om uiteindelijk in veiligheid te belanden', verklaart Grütters.

ASSOCIATIEVERDRAG

Een aparte derde categorie wordt volgens de onderzoeker gevormd door inwoners van landen buiten de Europese Unie waarmee een speciaal verdrag is gesloten, het zogenoemde associatieverdrag. Grütters: 'Op grond van een dergelijk verdrag kunnen inwoners van dat andere land de Europese Unie inreizen en daar gedurende drie maanden blijven zonder dat daarvoor een speciaal visum noodzakelijk is. Oekraïne is een zo'n land. Daardoor kunnen - en dat kon ook al vóór de inval van Rusland in Oekraïne - Oekraïners de Europese Unie inreizen, ongeacht hun eindbestemming binnen deze unie. Oekraïners zijn dus geen Unieburgers, maar wel derdelanders. Alleen zijn het derdelanders waarvoor iets extra's geldt: visumvrij de Europese Unie inreizen.' De expert zegt dat Oekraïners in elk geval gedurende drie maanden in de Europese Unie kunnen blijven. 'Niet omdat het vluchtelingen zijn, maar omdat de Europese Unie jaren geleden een associatieverdrag met Oekraïne sloot, waardoor voor hen het visumvrij reizen mogelijk werd gemaakt', legt Grütters uit. Vluchtelingen uit derdelanden moeten direct asiel aanvragen in Nederland. 'Zolang hun procedure "loopt" zitten ze als het ware in de wachtkamer. Het is dan niet toegestaan om direct aan het werk te gaan. Asielzoekers verblijven tijdens de procedure in asielzoekerscentra die in beheer zijn bij het Centraal Orgaan opvang asielzoekers (COA). Toen Rusland met zijn leger Oekraïne binnenviel, verklaarde de Europese Raad

Evacuatie van kwetsbaren uit Kyiv op 17 maart (foto: Olexiy Samsonov / Gemeente Kyiv)

binnen een week dat een speciale richtlijn werd geactiveerd: De Tijdelijke Beschermingsrichtlijn (TBRi). De strekking daarvan is dat degenen die uit Oekraïne zijn gevlucht overal in de Europese Unie terecht kunnen om te verblijven, te wonen en zelfs te werken. Die 'tijdelijke bescherming' duurt zo lang als de oorlog in Oekraïne duurt. Formeel duurt het telkens zes maanden en kan die steeds voor eenzelfde periode worden verlengd', aldus Grütters. De onderzoeker vindt de TBRi strikt genomen helder, maar de implementatie in de verschillende lidstaten loopt volgens hem nogal uiteen. Grütters: 'Zo verschilt het "loket" waar Oekraïners zich moeten melden om volgens de TBRi bescherming te krijgen per EU-land.' De richtlijn maakt het voor Oekraïners mogelijk om direct in Nederland te gaan werken. 'Andere asielzoekers moeten eerst een aantal maanden in Nederland "in de wachtkamer zitten". Dat wil zeggen: de wachtkamer van de asielprocedure. De gemiddelde wachttijd van die procedure is inmiddels bijna twee jaar. Na verloop van tijd mogen asielzoekers wel werken, maar nog niet direct fulltime. Als ze eenmaal een verblijfsvergunning hebben gekregen, noemen we ze "statushouders" en hebben ze precies dezelfde rechten als alle andere inwoners van Nederland. Ze kunnen dan dus een baan zoeken en aan het werk gaan. Heel precies zit het verschil tussen Oekraïners en andere vluchtelingen dus in het gegeven dat asielzoekers formeel eerst asiel moeten aanvragen en dan een periode moeten wachten voordat ze mogen werken; voor Oekraïners geldt dat niet', concludeert Grütters.

VOEDSELTEKORT

Door de oorlog in Oekraïne slaan niet alleen mensen uit het oorlogsgebied op de vlucht. Ook Russische burgers verlaten om verschillende redenen hun eigen land. De TBRi is niet van toepassing op vluchtelingen uit Rusland. Voor vluchtelingen uit Rusland stelt het Ministerie van Buitenlandse Zaken een risico-inschatting op. 'Het ministerie maakt met een zekere regelmaat, veelal eenmaal per 24 maanden, een zogenoemd ambtsbericht

over de situatie in elk land waar asielzoekers vandaan komen. In een dergelijk ambtsbericht staat onder meer in hoeverre mensen een bepaald risico lopen op vervolging in dat land en derhalve of zij eventueel in aanmerking komen voor bescherming in Nederland als ze asiel zouden aanvragen. Dat is eenvoudig gezegd de "risico-inschatting". Wat daarbij de doorslag geeft is niet goed te zeggen. Het gaat om een veelheid aan factoren op grond waarvan wordt geoordeeld of iemand in zijn algemeenheid in Rusland gevaar loopt. Een dergelijk ambtsbericht wordt door de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) omgezet in specifieke regels waardoor de ambtenaren die over asielverzoeken moeten beslissen richtlijnen hebben hoe en in welke mate bepaalde aspecten in een specifiek asielverzoek moeten worden gewogen', legt Grütters uit. Door het bijna stilvallen van de graanexport uit Oekraïne vluchten er mogelijk ook mensen uit andere landen vanwege (dreigende) voedseltekorten. In hoeverre biedt het migratierecht deze vluchtelingen ruimte om asiel aan te vragen? 'Dat is een buitengewoon interessante vraag. Het eenvoudige antwoord is: niet. De internationale bescherming - asiel - die in de Europese Unie en dus ook in Nederland wordt geboden kent drie varianten. Ten eerste de Tijdelijke Bescherming, zoals die nu voor de Oekraïners geldt. Op de tweede plaats de vluchtelingenstatus. Degenen die gegronde vrees voor vervolging hebben vanwege ras, nationaliteit, religie, politieke overtuiging, of het behoren tot een specifieke sociale groep, zoals LGBTI+. Tot slot de subsidiair beschermde. Dat zijn degenen die persoonlijk geen gegronde vrees voor vervolging hebben, maar vanwege de situatie, bijvoorbeeld een burgeroorlog, gevaar lopen. Andere situaties zijn weliswaar denkbaar, maar vallen in eerste instantie niet onder het begrip internationale bescherming. De roep om dat toch te doen - of om het begrip asiel ruimer te definiëren - speelt al decennia. Vooralsnog is degene die het slachtoffer is van bijvoorbeeld voedselschaarste echter niet een vluchteling volgens het juridische boekje. Tegelijkertijd zal zo iemand niet snel worden teruggestuurd', weet Grütters. ♦

ERVARINGEN MET HET EINDEXAMEN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN 2022

'MAKKELIJK EN GOED TE DOEN!'

De centraal schriftelijk eindexamens (CSE) zijn inmiddels achter de rug, maar wat vonden de leerlingen eigenlijk van het examen? *M&P* vroeg naar hun reactie en sprak met hun maatschappijwetenschappendocent Lisa van Gerwen.

KOEN DOGTEROM

Verschillende havo-5-leerlingen van het Jac. P. Thijssen College uit Castricum spraken zich graag uit over het examen. Niet alleen de leerlingen gaven een reactie, ook Lisa van Gerwen liet weten wat haar opviel en hoe ze haar leerlingen op het examen heeft voorbereid.

Hoe bereid jij jouw leerlingen voor?

Lisa van Gerwen: 'Wij gebruiken op onze school geen lesmethode, maar maken ons materiaal zelf. Zo hebben wij de syllabus herschreven in een taal die leerlingen aanspreekt. Het voordeel van het zelf schrijven van lesmateriaal is dat het veel ruimte openlaat voor de eigen inbreng van leerlingen. Om het eindexamen goed voor te bereiden richt ik mij in het begin van het jaar veel op het onthouden en begrijpen van de hoofd- en kernconcepten. Hiervoor gebruik ik *quizlets* of ik knip de definities in stukjes en laat de leerlingen de complete definitie bij elkaar zoeken. Leerlingen moeten vervolgens voorbeelden bij de kernconcepten bedenken. Aansluitend leg ik de begrippen uit die leerlingen lastig vinden in de definitie. Denk dan bijvoorbeeld aan het concept "sociale ongelijkheid (al dan niet aangeboren...)", "sociale institutie (complex van min of meer geformaliseerde...)". Voor leerlingen zijn deze definities natuurlijk erg abstract. Wanneer ze de kernconcepten goed beheersen laat ik hen veel met examenopdrachten oefenen. Dan richten we ons op algemenere tips, zoals de manier waarop je informatie uit bronnen in het antwoord moet verwerken of de manier waarop je het antwoord moet structureren.'

Wat vond je opvallend aan het eerste tijdvakexamen van maatschappijwetenschappen van 2022?

'In de eerste plaats viel het mij op dat een groot gedeelte van de vragen (13 van de 26) aan het reproduceren van de kernconcepten raakten. Er werd dan gesteld: 'gebruik in je uitleg de omschrijving van het kernconcept en informatie uit de bron'. Dit benadrukt bij leerlingen het denken dat ze de definities van de hoofd- en kernconcepten goed moeten kennen. Daarmee kom je op het eindexamen blijkbaar al een heel eind. Ze schrijven dan letterlijk de definitie op en zoeken daar de juiste informatie uit de bron bij. Sommige leerlingen hebben veel moeite met het reproduceren van de definities. De exacte bewoordingen kunnen ze niet goed onthouden. Dit is lastig bij de beoordeling omdat er nog veel discussie is over het gebruik van synoniemen. Het

examen focust erg op de formulering van een juist antwoord en leerlingen die hier sterk in zijn hebben daarmee een streepje voor. Verder viel het mij op dat de inleiding bij een aantal vragen aan de lange kant was. Daarnaast was het opvallend dat bepaalde onderwerpen niet aan bod kwamen, zoals bijvoorbeeld politieke stromingen, theorieën over crimineel gedrag of de dimensies van Hofstede. Bij veel theorieën werd naar details gevraagd.'

REACTIES VAN LEERLINGEN

'Ik vond het examen gemakkelijk, omdat er veel kernconcepten werden gevraagd en die wist ik erg goed. Ook waren de bronnen erg goed te begrijpen, met weinig moeilijke woorden, waardoor het koppelen van de concepten aan de bronnen erg goed ging (denk ik).'

'De belangrijkste tips zijn echt goed de kernconcepten leren (ik weet dat iedere docent het zegt, maar het helpt echt) en veel oefenexamenvragen maken, dan weet je van tevoren goed wat er wordt verwacht. Voor de boekjes is het ook handig om samen met een vriend elkaar te overhoren, twee of drie avonden voor de toets, dat hielp bij mij in elk geval erg goed.'

'Het examen was naar mijn mening iets te lang. Ik schrijf bij MAW altijd heel veel op, dus na 26 vragen was ik (en mijn hand ook wel) kapot.'

'Ik vond de onderwerpen niet heel leuk. Die van het alcoholgebruik, verlagen van de stamleeftijd en de varkensboerderij waren op zich prima te doen, maar die van kansen voor jongeren vond ik echt tamelijk saai. Misschien kwam dit, omdat het de laatste tekst was, maar ik vond vooral bij deze bron vervelend dat je eerst nog een hele lange inleiding had voordat je de bron moest gebruiken.'

Hebben jullie tips voor leerlingen die volgend jaar het examen moeten maken?

'Gewoon goed leren.'

Hebben jullie tips voor docenten om leerlingen voor te bereiden?

'Hetzelfde.' ♦

INZICHT IN DE RECHTSSTAAT

Na twee artikelen over de didactiek bij maatschappijwetenschappen komt in dit derde artikel maatschappijleer aan bod. Ook bij het verplichte vak voor havo/vwo is het belangrijk dat leerlingen conceptuele kennis en inzichten verwerven, bijvoorbeeld over de rechtsstaat.

Rob van den Boorn en Lieke Meijs laten zien hoe leerlingen tot een onderbouwd oordeel over de rechtsstaat kunnen komen.

ROB VAN DEN BOORN & LIEKE MEIJS

Hoe stel je vast dat leerlingen het belang van de rechtsstaat hebben begrepen? Ben je tevreden als zij in een toets de kenmerken van de rechtsstaat kunnen opnoemen of verwacht je meer? Een van de drie doelstellingen van maatschappijleer is 'maatschappelijk en politiek oordeelsvermogen'. Het formuleren van oordelen kun je zien als een vorm van kritisch denken.¹ Dat is ook wat burgerschap inhoudt: kritisch nadenken over hoe vrije burgers zich tot de macht verhouden in een democratische rechtsstaat.² Van leerlingen kun je dus wel iets meer verwachten dan het opsommen van kenmerken. Zo is het zinvol dat leerlingen in staat zijn om te beoordelen of bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen in strijd met de rechtsstaat zijn. Daartoe moeten zij kennis over de rechtsstaat hebben en ook het belang van de rechtsstaat begrijpen, evenals de manier waarop de rechtsstaat werkt. Want zonder dergelijk begrip is het vrijwel onmogelijk om te beoordelen of de rechtsstaat in bepaalde situatie wordt geschonden. Dat geldt zeker in een tijd waarin de rechtsstaat niet voor iedereen een vanzelfsprekendheid is en kennis van de rechtsstaat onder burgers beperkt is.³

KENNIS - BEGRIJPEN - DOEN⁴

H. Lynn Erickson en Lois Lanning bepleitten om in het onderwijs aandacht aan 'kennis, begrijpen en doen' te besteden. Deze aanpak leidt tot een conceptueel inzicht waarmee leerlin-

gen zich denkvaardigheden eigen maken die bij maatschappelijk oordeelsvorming nodig zijn.

Voor de opdracht die we hebben gemaakt moeten leerlingen *kennis* hebben over de positie van de rechterlijke macht binnen de trias politica. Deze positie is essentieel in een rechtsstaat, aangezien het de rechter is bij wie burgers hun recht kunnen halen als zij vinden dat er inbreuk op hun grondwettelijke vrijheden wordt gemaakt.⁵

'Mag de politie je zomaar fouilleren of om je ID vragen?' 'Mag de school-directeur je kluisje op school openmaken?' Leerlingen hebben hier ongetwijfeld een mening over en zullen zich daarbij afvragen of dit door de beugel kan of dat ze dit zo maar moeten accepteren. Belangrijk is dat leerlingen leren dat in de Grondwet verankerde rechten hen tegen gedragingen van andere mensen beschermen, maar hen ook tegen de staat in bescherming nemen; dat niet alleen burgers zich aan de wet moeten houden, maar dat dit ook voor de overheid zelf geldt en dat ze in het uiterste geval naar de rechter kunnen stappen als ze vinden dat hun burgerlijke vrijheden worden aangetast. De overstap van kennis naar het *begrijpen* van de rechtsstaat veronderstelt behalve kennis van de kenmerken van de rechtsstaat ook begrip van relevante concepten. Zo kan Vladimir Poetin alleen voor de oorlogsmisdaden van het Russische leger in Oekraïne worden veroordeeld op basis van concepten als Universele

Verklaring van de Rechten van de Mens en de trias politica. Leerlingen moeten ook relaties tussen concepten kunnen leggen om de rechtsstaat te kunnen vatten.

TRANSFER IS DOEN

Het doel van de hiernavolgende opdracht is verdieping van het begrip van leerlingen van de rechtsstaat. Dat willen we bereiken door leerlingen een transfer te laten maken. Dit wil zeggen dat zij van hun kennis en begrip van de rechtsstaat gebruikmaken in een andere context dan waarin zij deze kennis en dit begrip hebben opgedaan. In ons eerste artikel in het maartnummer van *Maatschappij & Politiek* getiteld 'Concepten in de vingers krijgen' beschreven we hoe dit begrip bij leerlingen bij te brengen door vanuit een vertrouwde context te starten.

Wat er op school gebeurt tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten speelt zich af op micro- en mesoniveau. De volgende stap die leerlingen moeten zetten is leren begrijpen dat er op een ander niveau - het macroniveau - ontwikkelingen plaats vinden die hun toegang tot de rechter kunnen beperken. Voorbeelden daarvan zijn verhoging van de griffierechten, bezuinigingen op de sociale advocatuur en strafbeschikking door het Openbaar Ministerie. Deze maatregelen⁶, bedoeld om de strafrechter te ontlasten, hebben consequenties voor het functioneren van de rechtsstaat. Leerlingen moeten leren om deze conclusie zelf te trekken als ze via de media van dit soort maatregelen kennisnemen.

OPDRACHT | SOCIALE ADVOCATUUR

Bestudeer de gegevens in onderstaande tabel en bijgevoegde bronnen.

In de tweede kolom van onderstaande tabel staat het aantal toegekende toevoegingen. Dat zijn de mensen die niet voldoende geld hebben om zelf een advocaat te betalen. Zij vallen onder de Wet op de rechtsbijstand en krijgen een financiële vergoeding om van een sociaal advocaat (een bij de Raad voor Rechtsbijstand ingeschreven advocaat) te kunnen maken. Ruim een derde van de Nederlandse bevolking (36,4 procent) valt onder de Wet op de rechtsbijstand.

In de derde kolom staan de advocaten die mensen ondersteunen die onder de Wet voor rechtsbijstand vallen.

In de vierde kolom staan het aantal advocaten in Nederland.

JAARTAL	1. Aantal door Raad voor Rechtsbijstand toegekende toevoegingen	2. Bij Raad voor Rechtsbijstand ingeschreven advocaten	3. Aantal advocaten
2014	420.833	7.603	17.352
2018	407.000	7.072	17.672
2019	346.487	6.883	17.784
2020	375.000	6.529	17.830
2021	347.815	6.218	17.964

Tabel 1 - Aantal toegekende toevoegingen en aantal ingeschreven advocaten in de periode van 2014- 2021⁷

VRAAG

Welke conclusies kun je trekken over het effect van bezuinigingen op de sociale advocatuur op de rechtsstaat in Nederland?

Gebruik in je toelichting gegevens uit tabel 1 en uit de twee bronnen op de volgende pagina.

Leerlingen kunnen in duo's werken. Vervolgens kunnen leerlingen hun antwoord met een ander duo vergelijken, waarna een plenaire bespreking volgt.

Door bezuinigingen op de sociale advocatuur ontstaat ongelijke behandeling.
(foto: Pexels | Ekaterina Bolovtsova)

BRON 1⁸

Doel van de rechtsstaat is om burgers van willekeur te vrijwaren en hen rechtszekerheid en gelijkheid van behandeling te garanderen.

De rechtsstaat functioneert alleen bij een onafhankelijke rechtspraak en toegang tot de rechter.

Klassieke grondrechten beperken de macht van de staat tegenover de individuele burger.

Klassieke grondrechten gelden nooit absoluut.

De overheid kan alleen inbreuk op rechten van burgers maken op grond van een wet, rechterlijk bevel of redelijke verdenking.

BRON 2

'Het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand aan mensen met een smalle beurs kraakt in zijn voegen. Het zou te duur zijn. Advocaten worden onderbetaald. De minister wil er zo veel mogelijk vanaf. Intussen gaat twee derde van de gesubsidieerde zaken tegen de overheid zélf. (...) Dat kost de overheid 400 miljoen euro per jaar en dat is een probleem, vindt de regering. Het bedrag is volgens minister Dekker (Rechtsbescherming)⁹ de laatste zeventien jaar met 42 procent gestegen. (...) De regering wil de uitgavengroei voor sociale advocatuur afremmen, liefst minder uitgeven en tegelijk de effectiviteit van de rechtshulp vergroten, zo mogelijk met andere middelen dan de advocatuur. De hulp moet meer op het oplossen van problemen worden gericht, wat volgens Dekker lang niet altijd langs juridische weg hoeft.'

(Bron: Mark Chavannes, in: De Correspondent, 20 januari 2020)

ANTWOORDMODEL

In de conclusies moeten de volgende onderdelen voorkomen.

CONCLUSIE UIT TABEL 1

Het is de afgelopen jaren moeilijker geworden voor mensen die onder de Wet op de rechtsbijstand vallen om met een sociaal advocaat toegang tot de rechter te krijgen. Toelichting: hoewel het totaal aantal advocaten stijgt, daalt het aantal sociaal advocaten die er voor deze mensen zijn.

EFFECT OP DE RECHTSSTAAT (BRON 1)

Door de afname van het aantal sociaal advocaten staat het feit dat iedereen toegang tot de rechter moet hebben onder druk.

EFFECT OP DE RECHTSSTAAT (BRON 1 EN 2)

Door bezuinigingen op de sociale advocatuur ontstaat ongelijke behandeling. Voor mensen die onder de Wet op de rechtsbijstand vallen wordt het moeilijker om een advocaat in de arm te nemen dan voor mensen die de kosten van een advocaat zelf (of via een rechtsbijstandverzekering) betalen.

Een volgende stap zou kunnen zijn om leerlingen te laten nadenken over het feit dat er op macroniveau soms zelfs doelbewust aan de onafhankelijkheid van de rechter wordt getwijfeld en dus aan poten van de rechtsstaat wordt gezaagd. In Nederland pleiten sommige politici voor het opleggen van minimumstraffen¹⁰ en zijn er politici die van neprechters spreken. Nadenken betekent dat leerlingen uitleggen of ze voor of tegen minimumstraffen zijn en wat ze ervan vinden dat politici van neprechters spreken. In hun uitleg maken ze gebruik van hun begrip van de rechtsstaat.

In Polen maakt de regering het nog bonter: de film *Judges under pressure* (ook Nederlands ondertiteld) laat zien hoe een door de Poolse regering zelf ingestelde tuchtkamer de bevoegdheid heeft gekregen om rechters die de regering onwettig zijn te ontslaan en te vervangen door rechters die de regering welgezin zijn. Leerlingen zouden hun mening over deze ontwikkeling in Polen kunnen formuleren na eerst zowel de 'voor- als nadelen' van een dergelijke tuchtkamer op een rijtje te hebben gezet.

Het zou mooi zijn als leerlingen gaan begrijpen dat ontwikkelingen die op het eerste gezicht niets of weinig met elkaar hebben te maken (tuchtkamer, verplichte minimumstraffen en bezuinigingen op de sociale advocatuur) hetzelfde effect hebben: aantasting van de rechtsstaat. ♦

Rob van den Boorn is voormalig vakdidacticus aan Fontys Hogeschool Tilburg en Radboud Docenten Academie in Nijmegen. Lieke Meijs is voormalig projectleider pilot Maatschappijwetenschappen bij SLO Enschede en vakdidacticus aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen, alsook voormalig redactielid van M&P.

Noten

1. Heleen Torringa, 'Wat een idee Kritisch denken, waartoe? Keuzehulp voor docenten', in: *Dimensies*, nr. 4, februari 2022.
2. Rob van den Boorn (red.), *Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer*, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken/ProDemos, Amsterdam/Den Haag, 2021, hoofdstuk 3.
3. Geert Corstens & Reindert Kuiper, *De rechter grijpt de macht. En andere misvattingen over de democratische rechtsstaat*, Prometheus, Amsterdam, 2020.
4. Het idee dat in het onderwijs aandacht moet worden besteed aan 'kennis, begrijpen en doen' ontleen we aan H. Lynn Erickson & Lois Lanning, *Transitioning to Concept-based curriculum and Instruction. How to bring content and process together*, Sage, Corwin, 2014, hoofdstuk 1. Onder 'doen' verstaan we alles wat onder analyseren, oordelen en creëren valt.
5. Idem.
6. Zie ook <https://ellentimmer.com/2021/05/15/bekostigingjustitie>.
7. Bronnen tabel: Raad voor Rechtsbijstand en Nederlandse orde van advocaten (NOvA)
8. Britta Böhrer, *Crisis in de rechtstaat. Spraakmakende zaken, verborgen processen*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 2004; Corstens & Kuiper (2020); Ellen Pasman, *Kafka in de rechtsstaat. De toelagenaffaire ontleeft*, Prometheus, Amsterdam, 2021; Dorien Pessers, *De rechtsstaat voor beginners*, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2011.
9. Sander Dekker was minister van Rechtsbescherming in het vorige kabinet (kabinet-Rutte III).
10. Dorien Pessers, *Regels zijn regels, Paul Witteman in gesprek met Dorien Pessers over de daadkracht van Rita Verdonk*, 2006.

NUANCERING EN BENADERING VAN COMPLOTTHEORIEËN

COMPLOTTEN IN DE KLAS

Het klaslokaal is niet bepaald immuun voor complottheorieën. Omdat complottheorieën vaak zijn verknoopt met beladen maatschappelijke onderwerpen - 9/11, terrorisme, vaccinaties, Illuminati, de Rothschilds - leidt het al snel tot ingewikkelde en gevoelige situaties in de klas.

JELLE VAN BUUREN

Het probleem begint eigenlijk al bij de term *complottheorie*. Het heeft een negatieve lading en 'complotdenkers' worden weggezet als dom, slecht geïnformeerd, gek of gevaarlijk. Dat is niet de beste uitgangspositie voor een inhoudelijk gesprek; polarisatie zit als het ware al ingebakken in de gebruikte terminologie. 'Complotdenkers' noemen zichzelf daarom ook anders: *compleetdenkers*, *waarheidszoekers* of *vrijheidsstrijders*. 'We stellen alleen maar vragen...' is een gevleugelde uitspraak in complotkringen.

Bij gebrek aan beter hanteren we in dit artikel toch de term complottheorieën, met dien verstande dat we het niet bij voorbaat van een negatief keurmerk voorzien. Complottheorieën zien we als alternatieve verklaringen - want ingaande tegen de algemeen geaccepteerde verklaringen - voor een als ondraaglijk of onrechtvaardig ervaren persoonlijke of maatschappelijke situatie. Die situatie zou het resultaat zijn van het geheime en doelbewuste handelen van een (kleine) groep machtigen ten koste van de bevolking.

AANTREKKELIJK

De aantrekkingskracht van complotverklaringen kan op verschillende manieren worden begrepen. Ten eerste reduceert een complotverhaal een verwarrende of complexe situatie tot een heldere en schematische verklaring waarin duidelijk is wie goed is en wie fout. De behoefte aan eenduidigheid is een menselijke behoefte die we allemaal kennen. Het geeft houvast in een onoverzichtelijke wereld. Die behoefte aan duidelijkheid wordt sterk vergroot als er grote, ingrijpende gebeurtenissen plaatsvinden: een grote gebeurtenis vraagt om een grote verklaring.

Tegelijkertijd weerspiegelen de alternatieve verklaringen ook altijd de waarden die mensen belangrijk vinden. Ook al slaan de alternatieve verklaringen de plank feitelijk gesproken vaak mis, tussen de regels door valt er wel degelijk kritiek te lezen op bijvoorbeeld scheve machtsverhoudingen, gebrek aan inspraak of de vrees voor een controlemaatschappij. Doorgaans worden er tegelijkertijd kritische vragen gesteld over wie nu eigenlijk bepaalt wat 'waar' is, wie wel en wie niet deskundig is, wie wel en wie niet aan de tafels van de talkshows mag aanschuiven, welke stemmen ertoe doen en welke niet?

SOCIALE FUNCTIE

Complotverhalen hebben echter ook een belangrijke functie waar het om betekenisgeving en zingeving gaat. Bij betekenisgeving gaat het om de vraag hoe de wereld te duiden, bij zingeving gaat het om de vraag wat onze rol in de wereld is. In complotverhalen zijn vaak religieuze en spirituele dimensies te vinden die een tegenwicht bieden tegen een als leeg en zielloos ervaren samenleving, waarin technocratisch management de boventoon voert en er geen hoger doel meer lijkt te zijn. Het is niet voor niets dat tijdens de coronaprotesten de leuzen 'vrijheid, liefde en verbinding' het mozaïek aan demonstranten verenigden. 'Nederland zal met het licht van de liefde worden gered', valt te lezen op de website *Samen voor Nederland*, een samenwerkingsverband van coronaprotestgroepen.

Ten slotte vervullen complotverhalen ook een belangrijke sociale functie: de behoefte om bij een groep gelijkgestemden te behoren. Eindelijk word je *wel* gehoord en niet weggelachen of weggehoond. In complotmilieus overheerst een positief zelfbeeld: waarheidszoekers, strijders van het licht, verzetsstrijders. Een bepaalde mate van superioriteitsdenken of het idee uitverkoren te zijn duikt regelmatig op: wij zijn wel 'ontwaakt' terwijl de rest zich nog door de fabeltjes van de mainstream media in slaap laat sussen... Bovendien - en dat geldt zeker voor jongeren - is het ook domweg spannend om op speurtocht naar de Waarheid te gaan, zeker als je daar anderen (ouders, leraren) mee op de kast kunt krijgen.

CORONA

Het bovenstaande maakt direct ook begrijpelijk waarom de coronapandemie een soort *Perfect Storm* bleek voor complottheorieën. De herkomst van het virus is tot de dag van vandaag onduidelijk en het lijkt haast niet te bevatten dat een of ander virus dat op een lokale markt in China opduikt tot een wereldwijde lockdown zou nopen. De maatregelen die de overheid nam - op basis van op zijn hoogst 50 procent van de benodigde kennis en informatie, zoals premier Mark Rutte zelf zei - vormden een ongekende ingreep in de samenleving. Alles wat zo normaal leek dat we er eigenlijk nooit bij stilstonden, bleek met noodwetgeving te kunnen worden weggestreept. Bedrijven en scholen op slot, samenscholingsverboden, afstand tot elkaar bewaren,

mondkapjes, een avondklok en een overheid die vertelde hoeveel mensen je maximaal thuis op bezoek mocht krijgen. Het is niet raar dat veel mensen zelf actief op zoek gingen naar informatie en alternatieve verklaringen - en alternatieve verklaringen waren volop voorhanden op de sociale media, die voor steeds meer mensen een belangrijke of de belangrijkste informatiebron vormen. Op zich was dat niet nieuw. Sociale media zijn het ultieme platform om feit en fictie met elkaar te vermengen, wetenschappers maakten zich al langer zorgen over de 'post truth'-samenleving' en de verspreiding van propaganda, desinformatie en sensationele en extreme verhalen aangejaagd door de ondoorgroondelijke algoritmen van de grote mediaplatforms. De coronacrisis maakte echter voor het eerst haarscherp duidelijk wat de concrete gevolgen kunnen zijn van een vertrouwensbreuk tussen een deel van de bevolking en de instituties die lange tijd als 'poortwachters van de waarheid' golden: media, deskundigen, wetenschappers, bestuurders.

POSITIEVE KWALITEITEN

In de klas is het de kunst om tussen de regels van de complottheorieën door te lezen. Het heeft weinig zin om jongeren alleen belerend toe te spreken of nog één keer uit te leggen hoe de wereld wel in elkaar steekt - en het moet al helemaal geen wedstrijd worden in wie gelijk heeft. Wie complottheorieën weet te ontcijferen, leert iets over wat jongeren bezighoudt en de leefwereld waarin ze zich bevinden, waarmee ze zich identificeren, wat ze wantrouwen en welke grieven, verlangens en onzekerheden een rol spelen. Dat vraagt om een open en nieuwsgierige houding. Complottheorieën moeten niet alleen als een cognitieve uitdaging worden begrepen. Het gaat ten diepste om betekenisgeving en zingeving en dus identiteitsvraagstukken. Een genuanceerde omgang met complottheorieën en complot-

denken is van groot belang, zeker op school. De coronacrisis heeft tot sterke polarisatie geleid en tot fricties in families, vriendengroepen en op de werkvloer. Voor jongeren heeft het sociale element waarmee de crisis gepaard ging er nog eens extra ingehakt. De uitdaging is om de potentieel positieve kwaliteiten die in complotdenken verscholen zitten naar voren te halen: een kritische houding, het zelfstandig op zoek gaan naar kennis en informatie, leren te navigeren in hypersnelle informatiestromen. Tegelijkertijd begrenzen waar er moet worden begrensd als complotdenken leidt tot zondebokken aanwijzen, dehumanisering, discriminatie, uitsluiting of erger.

SERIEUS

De inzet moet niet zijn complotconstructies de wereld uit te helpen of jongeren in een mal te persen die wij voor ogen hebben. Het gaat niet om 'beter informeren' of het juiste wereldbeeld voorschrijven. Het gaat erom jongeren serieus te nemen in hun ervaringen en belevingen en ze - even serieus - tegengas te geven. Niet elk complotverhaal is gespeend van elke waarheid. Complotten hebben bestaan en zullen bestaan. Kritiek op de overheid, media, politiek, en het coronabeleid is zeer goed mogelijk. De vraag naar wie het nu eigenlijk voor het zeggen heeft, is een wezenlijke democratische vraag. Eigenlijk zouden we blij moeten zijn met jongeren die deze indringende vragen stellen - zij het in woorden en begrippen die de grenzen van het redelijke en voorstelbare soms danig tarten. ♦

Jelle van Buuren is als universitair docent verbonden aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden. In zijn huidige onderzoek gaat hij in op de vraag welke rol complotdenken speelt in processen van delegitimisering.

De aanslagen in op 11 september 2001 in de Verenigde Staten boden voor voor complotdenkers (foto: Wikimedia Commons)

HOE WAS JOUW DAG ONLINE?

We vragen thuis heel vaak hoe het vandaag op school was, maar we vragen nooit hoe het vandaag online was. Misschien moeten we dit elke dag wel vragen, thuis aan onze kinderen en op school aan onze studenten. Heel vaak gebeurt er (gelukkig) niets bijzonders online, maar het kan ook zo maar enorm fout gaan. Staan we dan open voor begrip en steun of wijzen we het slachtoffer de deur?

LINDA OONK

De ontwikkelingen op het vlak van de sociale media gaan snel. De studenten van nu zijn digitale natives. Deze Generatie Z is opgegroeid met apps en zoekmachines. Voor docenten uit een andere generatie is het lastig om dit bij te

houden. Inmiddels geven wij les aan studenten die niet meer zonder telefoon kunnen en weinig concentratie op kunnen brengen om lang te luisteren. Verbieden is niet de oplossing, want de mobiele telefoon gaat niet meer weg. Wel kunnen we met studenten het gesprek aangaan over de vele uren die

zij per dag online zijn en zeker ook over wat er allemaal in de digitale wereld gebeurt. Dit is namelijk niet alleen maar positief, er gebeuren ook vreselijke dingen online. De hoogste tijd dus om jongeren te leren verstandig met sociale media om te gaan.

Hoe was jouw dag?
(foto: GH Cassel)

Mijn school, het Graafschap College in Doetinchem, heeft daar dit schooljaar een flinke stap in gezet. Ze belooft studenten en medewerkers mediawijs te maken. Mediawijsheid is dan de verzameling competenties die nodig zijn om actief en bewust aan de mediasamenleving te kunnen deelnemen (www.mediawijsheid.nl). Hiervoor is een expertgroep GC Mediawijs ontstaan, die gastlessen, workshops, trainingen en webinars verzorgt. Er is nu al keuze uit de volgende onderwerpen: *fake news*, *sexting*, cyberpesten, grensoverschrijdend gedrag en hoe presenteer ik mezelf online. Ook denkt de expertgroep mee binnen verschillende werk- en beleidsgroepen binnen het college. Inmiddels zijn al circa 150 medewerkers en 700 studenten bereikt.

GASTLES

Ik volgde een gastles *Jeugd en media* bij Tine Jansen. In de klas zaten studenten die de beroepsbegeleidende leerweg-opleiding Pedagogisch werk en onderwijs volgen. Deze studenten lopen stage in de kinderopvang en buitenschoolse opvang. Tijdens de gastles werd geprobeerd de studenten bewuster te laten omgaan met sociale media. Mogen jonge kinderen op de kinderopvang al op de tablet swipen? Zijn al die filmpjes die ze dan zien wel zo onschuldig en geschikt voor alle leeftijden en wisten ze wel dat de leeftijdsgrens voor TikTok vanaf 13 jaar is? De studenten vertelden dat er bij de opvang wel schermtijd is ingesteld of dat gamen op de Nintendo Switch of op de Playstation als beloning kan worden verdiend. Sociale media werken vaak met het principe van beloningen. Als je wint, kun je een level vrijspelen om verder te kunnen. Ook kun je in het spel je leven verliezen en doodgaan. Dit zorgt ervoor dat de kinderen behoorlijk verhit raken. Dan moet je als begeleider organiseren dat die frustraties er ook weer uit kunnen, door bijvoorbeeld even buiten te ravotten. Ook filmpjes zoals *Klokhuis* worden wel getoond of even lekker dansen via *Just Dance*. Kortom, op de opvang wordt best bewust met allerlei mediavormen omgegaan, maar doen de studenten dat zelf ook in hun leven?

EIGEN ERVARINGEN

Studenten kunnen veel positieve kanten van sociale media opnoemen. Zo kun je je contacten onderhouden met mensen die verder weg wonen. Ook helpt het natuurlijk heel goed tegen verveling. Er is echter ook een andere kant. Iemand vertelde dat ze een *social butterfly* is. Snel, aardig, sociaal reageren op allerlei berichten. Tegelijkertijd is het ook ver-

slavend. Tevens is er de druk dat je telkens moet reageren. De term *fear of missing out* (FOMO) zal ook bij iedereen bekend zijn. Voor sommigen leidt het gebruik tot grote onzekerheid. Ben ik wel populair genoeg? Krijg ik wel genoeg *likes*?

Ellendiger wordt het wanneer er echt vervelende dingen gebeuren. Zo had iemand iets op Marktplaats gezet en vervolgens werd die persoon telkens opgebeld door een hijgerige meneer. Ook gebeurt het vaak dat je aan groeps-apps wordt toegevoegd waar je niet om hebt gevraagd. Studenten werden bij dat onderdeel echt alert. Het voelde fijn voor hen om het daar eens over te hebben.

LESTIPS

Documentaire Pointer,
1 november 2021,
[https://kro-ncrv.nl/
programmas/pointer](https://kro-ncrv.nl/programmas/pointer)

Lespakket Help Wanted,
[www.helpwanted.nl/
lespakket](http://www.helpwanted.nl/lespakket)

Lespakket Mediawijsheid.nl,
[www.mediawijsheid.nl/
lesmateriaal](http://www.mediawijsheid.nl/lesmateriaal)

SEXTING OF ONLINE SHAMING

De gastles ging verder met de stelling of *sexting* strafbaar is. Duidelijk werd dat de terminologie niet helder is. Wel leeft het onderwerp, maar de discussie verzandt snel in waardeoordelen. Want is *sexting*, het online versturen van seksueel getinte berichten, foto's of filmpjes van jezelf, nu zo erg? Online friemelen, noemde de docent dit, hoort toch gewoon bij je ontwikkeling in deze moderne wereld. De reacties hierop waren verschillend. Sommigen vonden dat het gewoon bij de leeftijd hoort om te experimenteren. Anderen vonden het ook oerdom om dat te doen, want iedereen weet toch dat het

verschrikkelijke gevolgen kan hebben wanneer dat materiaal in verkeerde handen valt en er online *shaming* plaatsvindt. *Victim blaming* ligt snel op de loer. Tijdens de gastlessen worden ervaringsdeskundigen uitgenodigd. In de les die ik bezocht vertelde een andere student vanuit het Graafschap College als ervaringsdeskundige een zeer emotioneel verhaal over online *shaming* dat ze zelf had meegemaakt en de gevolgen die ze had ervaren: ze werd jarenlang gepest, werd nagefloten, durfde niet meer naar school en werd zelfs thuis opgezocht - heel verschrikkelijk. Tijdens deze les werd verwezen naar het onderzoek en de uitzending van *Pointer*; zeer aanbevolen om eens met studenten te bekijken.

DADER OF SLACHTOFFER

Online *shaming* of *exposen* is inmiddels strafbaar. In artikel 139h van het Wetboek van Strafrecht staat dat het maken en zelfs het in bezit hebben van een afbeelding van seksuele aard die wederrechtelijk, dus zonder toestemming is gemaakt, met een gevangenisstraf van ten hoogste één jaar kan worden bestraft. Het openbaar maken van een dergelijke afbeelding, dus online bijvoorbeeld op Telegram zetten, wordt bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste twee jaar. Wraakporno heet dit nu in de wet. De vraag blijft of het inzetten van strafrecht de beste manier is om dit tegen te gaan. Heel vaak gaat het om sociale ongelukken. Confronteren en bespreekbaar maken zorgt vaak voor veel meer bewustwording en schaamte; dus op school laten zien wat de effecten van online *shaming* kunnen zijn. Jansen vertelde dat er op een ROC zoveel richtingen zijn dat elke gastles totaal anders is. Zo kent een les mediawijsheid bij de afdeling Autotechniek een heel andere dynamiek. Stoere jongens doen daar soms in eerste instantie een beetje lacherig over online *shaming*. Als je dan als docent vraagt of je ook zou lachen als jouw zus dit meemaakt, wordt de sfeer opeens anders. Extra aandacht is nog wel nodig voor meisjes met een migratieachtergrond. Zij hebben niet alleen persoonlijk last van de *shame sexting*, maar hun gemeenschap hecht zwaar aan de seksuele eer en dus is er kans op chantage of misbruik tot zelfs verstoting of eerwraak. Het is dus de hoogste tijd voor alle scholen om hier flink wat aandacht aan te besteden en studenten te leren dat we voor iedereen respect moeten hebben en grenzen moeten respecteren. Het Graafschap College is hier in elk geval al mee begonnen. ♦

ONDERZOEK NAAR OPVATTINGEN OVER DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN

DEMOCRATIE: STEVIG GEWORTELD EN TOCH BELAAGD

Moeten docenten maatschappijleer en burgerschap slapeloze nachten beleven vanwege tegenvallend democratisch bewustzijn bij 18- tot 24-jarigen? Dit wat teleurstellende resultaat blijkt glashelder uit een in april dit jaar gepresenteerd onderzoeksrapport, uitgevoerd in opdracht van de Anne Frank Stichting.

WOLTER BLANKERT

De Anne Frank Stichting houdt de vinger aan de pols wat de democratie in Nederland betreft, met name onder jongeren. De democratie heeft zeker een breed draagvlak, maar binnen de leeftijdsgroep van 18 tot 24 jaar deinst ruim een derde deel niet terug voor autoritaire ingrepen om problemen als woningnood, klimaat en migratie 'op te lossen'. Naar aanleiding van dit rapport ging M&P in gesprek met Willem Wagenaar, die het onderzoek namens de Anne Frank Stichting begeleidde, en met Mateusz Trojanski, projectleider Jongerenteam en Anne Frank Youth Network.

De belangrijkste uitkomst van het onderzoek is dat de overgrote meerderheid van de onderzochten steun betuigt aan de democratische rechtstaat, maar

dat maar liefst 37 procent voor een meer autoritaire aanpak kiest om urgente problemen op te lossen. Een voor de hand liggende aanbeveling is dat democratieën op het daadkrachtig aanpakken van problemen moeten inzetten. Waarom ontbreekt die aanbeveling?

Willem Wagenaar: 'Wij zijn geen adviseur van de regering of van de politiek in het algemeen. Dit soort algemene aanbevelingen vallen buiten ons terrein, ook als we erachter zouden staan. De basis van democratie is nu eenmaal overleg en dat is tijdrovend. Wil je werkelijk een breed draagvlak voor beslissingen krijgen, dan moet je er alle partijen bij betrekken. Snelle beslissingen lijken mooi, maar voor een vreedzame samenleving is brede steun

onontbeerlijk. Feitelijk is er binnen een democratie geen alternatief. Wij zijn primair een educatief instituut. Oplossingen zoeken we vooral daar.'

Mateusz Trojanski en Willem Wagenaar (foto: Anne Frank Stichting)

HET RAPPORT

Ron van Wonderen, *Democratisch bewustzijn in Nederland*, tweede meting, april 2022, Verwey-Jonker Instituut, Utrecht. In opdracht van Anne Frank Stichting, met Willem Wagenaar als begeleider.

Dit rapport van ruim honderd bladzijden gaat gedetailleerd in op de in dit artikel summier aangeduide zaken. Voorafgaand aan de uitkomsten van het onderzoek worden de nodige begrippen uit de doeken gedaan, onder meer het verschil tussen de liberale en illiberale democratie (met in principe nog wel eerlijke verkiezingen, maar verder zonder de normale democratische spelregels). Uit dit onderzoek blijkt dat circa 20 procent van de onderzochten hier min of meer voorstander van is. Dit percentage vindt verder dat rechterlijke uitspraken wel kunnen worden genegeerd als het om urgente zaken gaat en zelfs dat de regering zich zo nodig niets van het parlement hoeft aan te trekken (!!). Naast een uitvoerige analyse van de onderzoeksresultaten, bevat het rapport een lange lijst aanbevelingen die neerkomen op het aanmoedigen van een groter democratisch bewustzijn. Voor ondersteuning hierbij kunnen scholen een beroep op de Anne Frank Stichting doen.

Het rapport is gratis te downloaden via: https://www.annefrank.org/nl/downloads/filer_public/b4/a3/b4a3c237-635a-44b8-a3f5-ab955f786a8f/2022_democratisch_bewustzijn.pdf.

U heeft wel een heel hoge pet op van de mogelijkheden van het onderwijs. Overschat u de mogelijkheden en vooral de invloed van het onderwijs niet schromelijk?

Wagenaar: 'Nee, beslist niet. Onderwijs biedt de mogelijkheid van verandering in menselijk gedrag vanuit intrinsieke motivatie. Educatie biedt de mogelijkheid richting te geven, visies bij te stellen en stereotypen te doorbreken. Onderwijs blijft in veel opzichten de sleutel tot een betere samenleving. Binnen het onderwijs kun je leerlingen met de neus op de feiten drukken. Leerlingen laten vooroordelen schieten als je serieus met ze in gesprek gaat. Wij hebben ervaring opgedaan met voetbalhooligans, eerst leken ze onbenaderbaar, maar al pratende werden ze zich ervan bewust dat hun slogans voor anderen uiterst pijnlijk kunnen zijn. Dat is van groot belang, mensen ervan bewust maken wat ze soms onbedoeld beweren.'

Vooral het voortgezet onderwijs in Nederland is sterk gefragmenteerd: witte en zwarte scholen, vmbo en gymnasia. Is dat geen belemmering om democratische waarden uit te dragen?

Wagenaar: 'Wij richten ons op de leerlingen waarmee we werken en proberen voor elke groep de juiste aanpak te vinden. Het gaat ons om educatief maatwerk. Van belang is vooral dat leerlingen zelf gemotiveerd raken en dat staat los van het schooltype. We laten verschillende groepen elkaar ontmoeten en dat doorbreekt stereotypering. Dilemma's zitten ingebakken in onze aanpak, geen absolute waarheden, maar enerzijds/anderzijds; tenminste op veel punten, maar met mensenrechten valt niet te schipperen.'

Welke onderwijskundige uitgangspunten hanteert u?

Mateusz Trojanski: 'Wij willen jongeren meer bewust maken en hen helpen bij het omgaan met de sociale uitdagingen

in hun eigen omgeving. Wij bieden jongeren middelen en leren ze vaardigheden om zaken als ongelijkheid en discriminatie in al zijn verschijningsvormen te lijf te gaan. Jongeren moeten in staat zijn actie te ondernemen, wij begeleiden en leiden hen op om hun eigen onderwijskundige projecten in deze thema's voor te bereiden en uit te voeren. Zorg ervoor dat ze over de nodige praktische vaardigheden beschikken, zoals spreken in het openbaar en het goed kunnen presenteren van een boeiend verhaal. Verhelder daarbij het verband tussen heden en verleden, met het verhaal van Anne Frank en haar tijd als aansprekend voorbeeld.

Belangrijk is dat jongeren gebruik kunnen maken van gemeenschappelijke platforms om contact met leeftijdgenoten, in binnen- en buitenland, te onderhouden. In het verlengde daarvan organiseert de Anne Frank Stichting bijeenkomsten voor jongeren met specialisten op het terrein van mensenrechten, democratische waarden en burgerschap. Samenwerking met een breed scala van andere groeperingen, in eigen land en internationaal, stimuleert dat ze langere tijd bij deze thema's betrokken blijven.'

Het onderzoeksrapport stelt dat er vroeger, met name na de oorlog, een vrijwel vanzelfsprekende omarming van de democratie bestond als reactie op de bezetting. Dat lijkt te rooskleurig. Er bestonden sterke autoritaire stromingen, van links en van rechts. Bovendien vond een koloniale oorlog plaats, in strijd met democratische waarden.

Wagenaar: 'Mogelijk is het rapport hier wat ongenueanceerd, maar dat doet er niet zo veel toe. Misschien is 1970 een beter uitgangspunt, toen democratische verworvenheden, mensenrechten enzovoorts meer algemeen waren geaccepteerd dan tegenwoordig.' ♦

ANNE FRANK STICHTING

De Anne Frank Stichting wil jongeren lering laten trekken uit de geschiedenis en vaardigheden aanleren om een positieve bijdrage aan een diverse maatschappij te leveren; een samenleving waarin mensen zich in vrijheid kunnen ontplooiën en zichzelf kunnen zijn, met aandacht voor de verantwoordelijkheid voor de vrijheid van de ander en van de gemeenschap als geheel. De Anne Frank Stichting helpt daarnaast docenten bij de invulling van lessen geschiedenis, maatschappijleer en burgerschap. Voor lesmateriaal en trainingen, bekijk de website www.annefrank.org/educatie.

LESSUGGESTIE

Dit rapport biedt uitstekend materiaal voor lesgebruik. Met name de vraag of de democratie deels opzij kan worden gezet om bijvoorbeeld de woningnood (en andere dringende zaken) op te lossen, zal leerlingen aanspreken. Interessant is de meting van de opvattingen van de leerlingen, voordat u goed en wel met de behandeling van de democratische rechtsstaat (nulmeting) bent begonnen en na een grondige behandeling ervan. Hebben uw lessen effect gehad?

PERSBERICHT BIJ DIT RAPPORT

'(...) De fluïde en opportunistische steun voor de democratische grondrechten was ook al zichtbaar tijdens de eerste meting, die het Verwey-Jonker Instituut in 2019 in het kader van dit langlopende onderzoek deed. De coronacrisis lijkt dit effect te hebben versterkt. Die fluïde en opportunistische steun ondermijnt de pijlers van onze democratische rechtsstaat. Als problemen concreet worden gemaakt, kiezen Nederlanders nog vaker voor opties die in strijd zijn met de parlementaire democratie of rechtsstaat. Zo vindt 60 procent van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang van vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als "de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan". (...)'

Het volledige persbericht vindt u op:

<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/nieuws-en-pers/nieuws/2022/4/29/steun-rechtsstaat-niet-onvoorwaardelijk>.

Tevens is er een video beschikbaar:

www.annefrank.org/nl/themas/democratie.

COLLEGETOUR MET VVD-FRACTIEVOORZITTER SOPHIE HERMANS

VRIJHEID SPREEKT NIET VOOR ZICH

‘Maak gebruik van het voorrecht en de vrijheid om het gesprek aan te gaan, op school, thuis, in het café of de sportschool.’ Dat benadrukt de liberale fractievoorzitter Sophie Hermans tijdens een gastles over het belang van vrijheid in onze Nederlandse pluriforme samenleving.

MARIAN VAN DEN BERGE

Op verzoek van een leerling uit vwo-4 gaat de fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer Sophie Hermans vol verve het gesprek aan met jongeren van het Goois Lyceum in Bussum.

Ze start de les met de vraag: Wat betekent vrijheid in Nederland? Het volgende rijtje verschijnt met grote letters op het scherm;

- Dat er geen oorlog is,
- Dat niet een dictator beslist, maar dat wij allemaal meebeslissen,
- Dat iedereen gelijk is voor de wet,
- Dat je mag geloven wat je wilt,
- Dat je verliefd mag worden op wie je wilt.
- Dat je je mening vrij mag uiten.

Er ontstaat een levendige discussie over het begrip vrijheid en aansluitend passeren nevenstaande vragen van Karlijn en Lieve de revue.

Wat vindt u vanuit uw rol als fractievoorzitter belangrijk om nu aan te werken als het gaat om de pluriforme samenleving; zeker met betrekking tot de tijd waarin we nu leven met verschillen tussen arm en rijk door de coronacrisis en de grote vluchtelingenstroom door Oekraïne? | KARLIJN, VWO-4

Sophie Hermans: ‘We zijn zeker bezig met veel gesprekken over de effecten en frustratie die de coronacrisis heeft achtergelaten. Het is hierin de kern om ook hierover met elkaar dit gesprek te blijven voeren en ons bewust te zijn van de frustraties en problemen die zich voor doen. Inkomensongelijkheid en de vluchtelingenstroom zijn beide pijnlijke, gevoelige onderwerpen, maar juist hierover moeten we toch met respect blijven praten en luisteren om zo te kijken wat hierin als oplossing voor de maatschappij kan worden gezien. Wat kunnen wij als politiek hierin betekenen?’

Wat wilt u ons jongeren meegeven? Wat kunnen wij doen om de ongelijkheid ook in onze toekomst te verkleinen? | KARLIJN, VWO-4

‘Het is heel belangrijk om naar elkaar te blijven luisteren en het gesprek aan te durven gaan. In de zaal kwam er al eerder een discussie op gang over LHBTI+ in Nederland en botsten hierover al wat meningen. Wat in Nederland namelijk steeds minder gebeurt is dat we goed naar elkaar luisteren. Kijk niet weg als het moeilijk of ongemakkelijk wordt, maar luister naar wat een ander heeft te zeggen en zoek samen de juiste oplossing.’

Waarom denkt u dat mensen soms nog zo’n negatief beeld kunnen hebben van andere groepen wat betreft religie of seksualiteit? | LIEVE, VWO-4

‘Dat is gegroeid over de jaren. Sommige dingen hebben we in de politiek, en dan kijk

ik ook naar mijzelf, ook laten gebeuren en er te lang over gedacht, zoals met integratie: "Dat komt wel goed, dat gaat wel, dat is hun eigen verantwoordelijkheid van mensen". Ik zie nu dat dat te gemakkelijk is gedacht. Je moet heel duidelijk zijn over hoe dit in dit land werkt en hoe wij nu met elkaar omgaan en ook optreden als er van die vrijheden misbruik wordt gemaakt. Dus als bijvoorbeeld de vrijheid van godsdiensten als excuus wordt gebruikt om vrouwen te kunnen besnijden, dan gaat er iets mis.'

Na afloop van de gastles knoopt M&P het gesprek aan met de fractievoorzitter van de VVD aan over de invulling van de gastles.

Waarom vindt u het van belang om als politica in gesprek te gaan met middelbare scholieren te gaan?

Sophie Hermans: 'Politiek gaat over het leven van ons allemaal, of het nu jouw onderwijs is, een veilige weg naar school, de zorg voor je oma of misschien wel je toekomstige baan: de politiek heeft er bijna altijd mee te maken. Ik vind het dus goed dat we leerlingen op school niet alleen iets van biologie of wiskunde leren, maar ook over de maatschappij waarin we leven en hoe we het met elkaar hebben georganiseerd. Leraren doen dat natuurlijk al, maar als ik daar een bijdrage aan kan leveren door in gesprek te gaan over wat ik in Den Haag doe en wat mij drijft om dit werk te doen, dan doe ik dat graag! En vergeet niet, ik leer er ook van. Voor mij is het in mijn werk weer belangrijk om te weten wat er onder scholieren speelt en hoe zij over belangrijke onderwerpen denken, wat hun zorgen zijn en hoe ze de toekomst voor zich zien. Zij zijn tenslotte de generatie van de toekomst!'

Het Goois Lyceum heeft u gevraagd iets te vertellen over uw politieke kijk op de pluriforme samenleving? U koos ervoor om de geschiedenis van de vrouwenrechten ter sprake te brengen. Wat was daarvoor de achterliggende gedachte?

'Ons land is best bijzonder; sowieso omdat we al zoveel jaren in vrijheid leven. Zeker nu er in de wereld zoveel gebeurt, vind ik het belangrijk dat we ons dat realiseren. Die vrijheid is niet vanzelfsprekend. Daar hebben generaties voor ons voor geknokt. Dan heb ik het niet alleen over het feit dat we geen oorlog hebben, maar ook dat je in ons land kunt geloven wat je wilt, kunt houden van wie je wilt en je leven in kunt richten zoals jij dat wilt. Elke dag weer moeten wij die vrijheid koesteren en beschermen, zodat hij voor toekomstige generaties overeind blijft. Zo zijn wij in ons kleine landje altijd behoorlijk vooruitstrevend geweest. Kijk bijvoorbeeld naar de positie van de vrouw.

Die heeft zich de afgelopen decennia enorm ontwikkeld. Lange tijd was het niet gewoon dat vrouwen werkten, kiesrecht hadden en niet automatisch de aangewezen persoon waren om voor de kinderen te zorgen. Maar vandaag de dag hebben vrouwen hier dezelfde rechten als mannen. En zo hoort het ook! Ook een vrouwenrecht als baas-in-eigen-buik-zijn en het recht om voor een abortus te mogen kiezen, is een belangrijke verworvenheid in onze samenleving. Als je ziet welke discussies er ook vandaag de dag nog, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, worden gevoerd is ook dat recht niet vanzelfsprekend. Daar moeten we pal voor blijven staan.

Helaas zijn er in onze samenleving groepen vrouwen voor wie onze vrijheden nog niet vanzelfsprekend zijn, die niet mogen werken, geen bankpas hebben, of niet mogen trouwen met wie ze willen. Ook voor hen moeten wij als politiek klaar staan. Want in ons land, staan wij voor vrijheid voor iedereen. Zo lopen die rechten als een rode draad door onze samenleving en zijn ze een voorbeeld van hoe we hier met elkaar omgaan.'

Wat doet u in uw rol als fractievoorzitter om de sociale cohesie te versterken en de integratie te bevorderen? Kunt u daarbij enkele voorbeelden noemen?

'Vrijheid is niet onbegrensd. We leven met ons allen samen, dus houden we rekening met elkaar. Onze vrijheid wordt dus begrensd door waar we de vrijheid van anderen raken. Daarom hebben we met elkaar regels afgesproken hoe we in dit land met

elkaar omgaan. Daar zijn we met zijn allen verantwoordelijk voor. Ik vind het mijn taak om dat uit te dragen en heel duidelijk te maken dat onze vrijheden niet onderhandelbaar zijn... en je er ook niet zomaar uit kunt kiezen of een vrijheid kunt misbruiken om een andere vrijheid in te perken. Onze vrije waarden moeten de basis zijn van die regels die wij opstellen. Net als dat wij er voor moeten zorgen dat iedereen gelijke kansen krijgt om wat van zijn of haar leven te maken. Dat moeten wij als politici bewerkstelligen, maar ook meegeven en uitdragen.'

Welk advies heeft u voor middelbare scholieren, en voor docenten maatschappijleer?

'Spreek je uit, ga het gesprek met elkaar aan. Geef je mening. Natuurlijk kun je het niet altijd met elkaar eens zijn. Dat is prima, zolang je elkaar respecteert en je probeert je in elkaars standpunt te verplaatsen. Daarvoor is het zo belangrijk dat we naar elkaar luisteren. Dat we willen begrijpen waarom iemand ergens mee zit, ergens boos over is of er juist heel blij mee is. Bemoei je ermee. Kijk of je ergens iets kunt betekenen. In de leerlingenraad, of misschien wel bij de jongerenafdeling van een politieke partij. Maar ook als dit niet iets is wat je wilt, kun je je ermee bemoeien. Door het gesprek aan te gaan; op school, thuis, in het café of de sportschool. Denk niet dat er niet naar je wordt geluisterd als je jong bent, want dat is wel degelijk zo! Dus laat je horen en praat en beslis mee over je eigen leven en toekomst!' ♦

Collegietour in Bussum met Sophie Hermans (foto: Marian van den Berge)

WICKED PROBLEMS

‘De wereld staat in de fik. En ik zou het willen blussen. Maar het vuur is groter dan ik.’

Deze tekst, uit het nummer *Groter dan ik*, komt van de Nederlandse zangeres Froukje.

We kennen allemaal de scholieren die bij klimaatvraagstukken een hoge mate van betrokkenheid ervaren, zoals de tekst van Froukje. De tegenpool van deze groep staat eenieder ook op het netvlies. In dit artikel worden klimaatvraagstukken als *wicked problem* beschreven en worden didactische handreikingen gegeven.

KOEN VOSSEN

De designtheoretici Horst Rittel en Melvin Webber introduceerde in 1973 de term *wicked problems*. Zij hadden problemen voor ogen die complex en uitdagend zijn voor beleidsmakers. In tegenstelling tot *tame problems*, zoals bijvoorbeeld sommige wiskundige vraagstellingen, zijn *wicked problems* niet geheel zonder risico. Er wordt veel geschreven over de definities van *wicked problems*, en zelfs over *super wicked problems*. Deze laatste term heeft onder andere de aanvulling dat de probleemoplosser tevens de probleemmaker is. We kunnen grofweg acht karakteristieken van *wicked problems* onderscheiden die van belang zijn voor maatschappijleerlessen:

- *wicked problems* hebben geen definitieve formulering;
- zij hebben geen ‘stop-regel’ (het is niet duidelijk wanneer het probleem is gestopt);
- hun oplossingen zijn niet waar of onwaar, alleen goed of slecht;
- ze kunnen niet worden bestudeerd door *trial and error*. Hun oplossingen zijn onomkeerbaar, dus, zoals Rittel en Webber het zeggen, ‘elke proef telt’;
- er is geen eind aan het aantal oplossingen of benaderingen van een *wicked problem*;
- alle *wicked problems* zijn in wezen uniek;
- *wicked problems* kunnen altijd worden beschreven als het symptoom van andere problemen; en
- de manier waarop een *wicked problem* wordt beschreven bepaalt zijn mogelijke oplossingen.

WONINGBOUW

We rijden allemaal alweer een tijdje overdag 100 kilometer per uur op de snelweg. Het Rijk plande deze regel in opdat de stikstofuitstoot binnen Nederland omlaag moest. Anders zouden andere sectoren, zoals de woningbouw, een stikstofuitstootreductie moeten doorvoeren. Premier Mark Rutte noemde het destijds ‘een rotmaatregel’, maar daardoor is de (woning)bouw niet volledig stop komen te liggen. Op grond van deze maatregel werden natuurvergunningen afgegeven voor de bouw van huizen dichtbij natuurgebieden. Rechtbank Noord-Holland heeft de afgegeven vergunningen op basis van de bovenstaande redenering vernietigd.¹

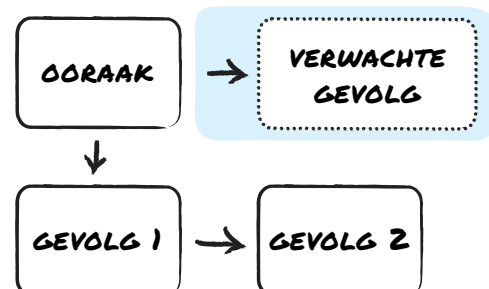
STIKSTOF

In de klas kan de laatste ontwikkeling worden bestudeerd ter illustratie van het stikstofvraagstuk als *wicked problem*. De les begint met na te denken *waarom* we op de snelweg minder snel mogen rijden. Anders geformuleerd: we gaan achterhalen wat de logica van de beleidsmaatregel is. Vervolgens gaat iedere leerling voor zichzelf een *als-dan*-redenering maken, maar dan in een figuur zoals figuur 1. Bespreek ook welke aannamen er bij de keuze voor dit beleid kunnen zijn. Tip: gebruik richtvragen als ‘Zal het rijgedrag van automobilisten hetzelfde blijven?’ of ‘Kon je altijd consequent 120 rijden of reden we voorheen ook al minder snel?’.

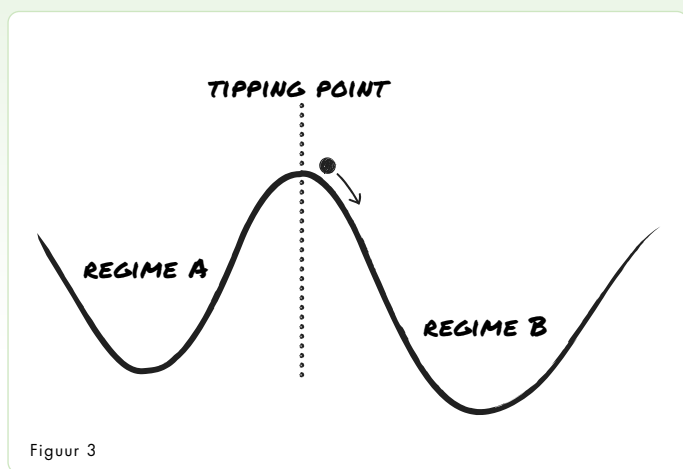
Figuur 1

Na de beginsituatie scherp te hebben kan de uitspraak van de rechter worden bestudeerd. Door middel van deze uitspraak kan het causaal model worden aangepast, zoals in figuur 2. In principe heeft de rechter de claim ‘Als auto’s minder hard rijden, dan ontstaat er stikstofruimte’ onderzocht op de data die dit ondersteunt, waardoor de aannamen die in het begin zijn gemaakt ook gecheckt worden.

Figuur 2

Om dit leselement hierna te stoppen voelt een beetje als half werk. Diverse vragen die hierdoor zijn opgekomen, zijn uiterst relevant voor de vorming van onze toekomstige burgers. Waarom ging de overheid uit van die aannamen? Hadden zij door dat die mogelijk niet zouden uitkomen? Hoe ontstaat dergelijk beleid? Hoe gaat de huidige minister om met dit beleid dat hij van het vorige kabinet heeft 'gekregen'? Dit soort vragen zijn relevant om de complexiteit van beleidsvorming te belichten. Je hoort in het hedendaagse klimaatdebat wel eens stemmen die roepen dat bestuurders die verkeerde beslissingen nemen voor de rechter moeten worden gesleept. Door middel van een goed gestructureerd nagesprek is het interessant om te achterhalen of een dergelijk standpunt volgens de klas rechtvaardig is.

Figuur 3

TIPPING POINT

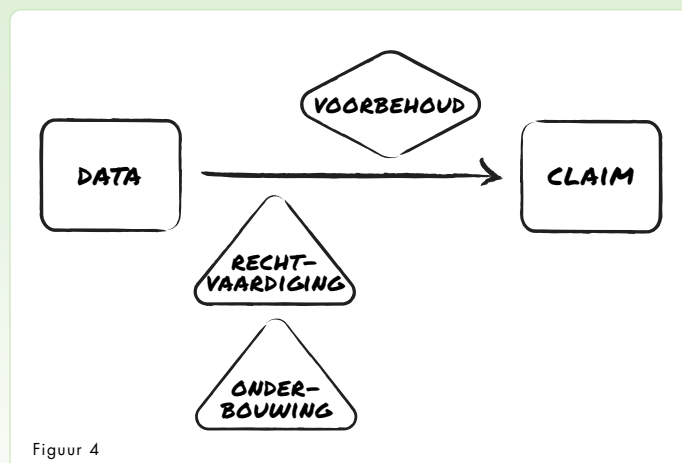
In de beeldvorming omtrent klimaatvraagstukken wordt vaak met het begrip *tipping point* gewerkt. Deze zogenaamde - onomkeerbare - kantelpunten in het klimaat geven aan op welk punt een bloeiend woud omslaat in een woestijn. Een veelgehoord voorbeeld is hoe de Sahel langzaam een woestijn werd en daardoor één geheel met de Sahara. Een ander bekend en tot de verbeelding sprekende casus is de verandering van oceaanstromingen. De film *The day after tomorrow* beeldt het idee van *tipping points* in het klimaat haarfijn uit.

Deze *tipping points* worden echter de laatste tijd bekritiseerd, althans op zijn minst tussen aanhalingstekens geplaatst. De Nederlanders Max Rietkerk en Arjen Doelman en hun team leggen afgelopen oktober in een artikel in *Science* uit dat ecosystemen veel krachtiger zijn dan we dachten. De verklarende factor daarvan is de ruimtelijke context.

Waar voorheen op kleinere schaal werd gefocust kijkt de ecologie, onder andere door toedoen van wiskundigen, nu ook op grotere schaal. Hierdoor is onder meer de claim 'de vermindering van groen is een voorbode van een *tipping point*', voorzien van een voorbehoud. Rietkerk en Doelman zien namelijk dat de grotere context redelijk stabiel is. Als de patronen van begroeiing veranderen en meer verdord raken betekent dit niet dat er ook echt een 'woestijn' ontstaat. Er zijn namelijk volgens dit onderzoek meerdere mogelijkheden:

- de enkele plukjes groen binnen het gebied kunnen ervoor zorgen dat in tijden van regenval er weer nieuwe begroeiing komt en
- aangrenzende gebieden zijn wel nog weelderig begroeid en kunnen er, op langere termijn, voor zorgen dat de begroeiing terugkomt.

De auteurs gebruiken zelf de vergelijking: we kunnen een *tipping point* in een meertje goed waarnemen, maar in de gehele oceaan zien we veel minder grootschalige veranderingen. Hierover valt natuurlijk te redetwisten als we denken aan het uitsterven van koralen in bepaalde gebieden.

Figuur 4

Wat kunnen we met deze nieuwe inzichten in de klas? Met behulp van journalistieke verwoordingen^{2/3} van dit onderzoek kunnen leerlingen achterhalen op welke claim Rietkerk en Doelman nuances leggen. Nog interessanter is het echter te kijken of leerlingen de mogelijkheden en grenzen van deze theorie begrijpen. Schotel uw leerling bijvoorbeeld de volgende stellingen voor en vraag hen of dit onderzoek daarvoor de data geeft.

- Er gaat geen *tipping point* in de oceaanstroom plaatsvinden.
- Verduurzaming is onnodig, want er vindt geen klimaatverandering plaats.
- De (bijvoorbeeld) Sahel kan nooit een woestijn worden.
- Aanplanting van grote stroken groen is de oplossing.

WICKED DIDACTIEK

In de bovenstaande lessuggesties wordt duidelijk dat het klimaatvraagstuk een *wicked problem* is. Inzichten veranderen, oplossingen lijken tegengestelde effecten te hebben en toch beseffen we dat we iets moeten doen. De bovenstaande lessuggesties focussen op het kritisch denken en de logica. Later dit jaar worden meer praktische werkvormen beschreven met betrekking tot klimaatvraagstukken, *wicked problems* en verantwoordelijkheid. ♦

Noten

- www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Noord-Holland/Nieuws/Paginas/Rechtbank-vermietet-vergunning-voor-woningbouw-in-Egmond-aan-den-Hoef-wegens-strijdige-stikstofregels.aspx
- 'Ecosystemen zijn veerkrachtiger dan we denken', een gesprek met Max Rietkerk en Arjen Doelman, YouTube, www.youtube.com/watch?v=O3jv7ilTdBw.
- 'Wees niet zo bang voor ecologische kantelpunten. Want die zijn er vaak niet', in: *NRC*, 24 oktober 2021.

INTERVIEW MET NATUURWETENSCHAPPER ROEL GRIT

'DRUK NIET ALLES IN GELD UIT'

De klimaatcrisis en de oorzaken van de hoge energierekeningen kunnen zomaar ter sprake komen in de lessen maatschappijleer. Het op basis van ideologieën van verschillende partijen duiden van politieke standpunten moet voor de *M&P*-lezer geen probleem zijn, maar hoe ver reikt de kennis op het gebied van biologie, natuur- en scheikunde? Roel Grit schreef het rijk geïllustreerde boek *Wetenschap is geen mening* (Noordhoff Business, 2022). *M&P* legde de voormalige hbo-docent scheikunde een aantal vragen voor.

IVO PERTIJS

Een niet bij genaamd genoemde 'politicus in de Tweede Kamer' maakte in een televisie-uitzending een opmerking waaruit bleek dat 'voor hem de opwarming van onze aarde hetzelfde was als de stikstofcrisis waarin Nederland momenteel verkeert', schrijft Roel Grit in zijn boek. Als *M&P* vraagt waarom hij zich hier zorgen over maakt, laat Grit weten dat het hem vooral zorgen baart dat besluiten worden genomen door mensen die niet weten waar ze het over hebben en dat zelf niet door hebben. Grit: 'Mijn stelling is: "Weet wat je niet weet!" en "Laat je informeren door deskundigen zonder een belang!"'. Ik heb met mijn natuurwetenschappelijk achtergrond meer dan vijftienhonderd uur besteed om een overzicht van klimaat-, energie- en stikstofproblemen te krijgen. Als je met die kennis kijkt naar discussies op televisie en zelfs in een programma als *Atlas*, dan zie je dat soms verkeerde vragen worden gesteld of zelfs onzin wordt beweerd. Er wordt gesproken met deskundigen die vanuit hun bedrijf een belang hebben. Iemand van Gasunie draagt bijvoorbeeld een oplossing aan waarin gas, bijvoorbeeld waterstof, een belangrijke rol speelt. Een windmolenbouwer vindt dat windmolens de oplossing zijn. Als je helemaal op kernenergie over gaat, ook voor verwarming, dan kunnen fossiele brandstoffen zoals aardgas volledig overbodig worden. Iemand uit die fossiele hoek zal wellicht - vanwege die reden - tegen kernenergie zijn, want als we inzetten op zonne- en windenergie blijven we voor zonloze en windarme perioden op het fossiele aardgas aangewezen. Zelfs iemand die fundamenteel onderzoek naar bijvoorbeeld batterijen of het opslaan van broeikasgassen doet, kan bevooroordeeld zijn. Een oud spreekwoord verwoordt dit mooi: "Wiens brood men eet, diens woord men spreekt". Als ik op televisie een deskundige hoor, kijk ik meteen voor welke organisatie hij werkt en welk belang hij en zijn organisatie hebben. *Wetenschap is weliswaar géén mening*, zoals de titel van mijn boek luidt, maar ook wetenschappers hebben een belang, zoals de financiering van hun onderzoek door een bedrijf. Gelukkig wordt wetenschappelijk onderzoek voor publicatie streng door vakgenoten beoordeeld. Op televisie echter laat een wetenschapper zich door een vasthoudende journalist nog wel eens tot overmoedige uitspraken verleiden.'

POLITIEKE CONFLICTEN

In tien hoofdstukken behandelt Grit uiteenlopende onderwerpen, variërend van het stikstofprobleem, voeding, de waterstofeconomie, het wereldwijde energieprobleem en fossiele brandstoffen. Het laatste onderwerp krijgt sinds de oorlog in Oekraïne weer volop aandacht. In zijn boek schrijft Grit over onze afhankelijkheid van Russisch gas en de inzet van olie in politieke conflicten. In de media en door politici worden nu allerlei oplossingen genoemd om deze afhankelijkheid te verminderen. Docenten maatschappijleer moeten bij het bespreken van dit onderwerp op een aantal denkfouten letten. 'Een belangrijke fout is om alles in geld uit te drukken. De vraag is niet hoeveel geld het kost om energie te winnen, maar hoeveel energie het kost. Dus: "Hoeveel energie kost het produceren van energie". In mijn boek gebruik ik daarvoor het begrip EROI: *Energy Return On Investment*. EROI is eigenlijk het belangrijkste onderwerp in het boek. Ik definieer EROI als volgt: Hoeveel energie - in joules, niet in euro's - moet je in totaal investeren om een bepaalde brandstof te vinden, te delven, te bewerken en naar de eindgebruiker te transporteren, rekening houdend met verliezen onderweg en afbraak van gebruikte hulpmiddelen? In het boek wordt dat uitgebreid uitgelegd. Het blijkt dan dat zonne-energie aanzienlijk minder goed presteert dan aardgas en kernenergie', legt Grit uit. Hij stelt dat economen in geld denken en dat subsidies goede beslissingen vertroebelen. Grit: 'Ik twijfel zelf bijvoorbeeld sterk of opslag van broeikasgas kooldioxide in een leeg aardgasveld zin heeft, maar als je Shell 2 miljard euro geeft om dit te doen, dan doen ze dit voor je. In het televisieprogramma *Atlas* zei een kooldioxidedeskundige van TNO over de kooldioxide-opslag in de zeebodem - afkomstig van de Rotterdamse industrie - dat "we vrij zeker zijn dat het daar voor een hele lange periode opgeslagen blijft". Ook zei hij over het eenmaal opgeslagen kooldioxide dat je "moet blijven kijken, monitoren, of alles goed blijft gaan". Ik vind dat weinig geruststellend.

Een denkfout is ook dat zon en wind alles kunnen oplossen. Afgelopen januari was het circa twee weken mistig. Bij mist waait het niet en schijnt de zon ook niet. Het is ondoenlijk voor een dergelijke periode energie voor een heel land op te slaan. Zelfs

de energie in batterijen opslaan voor heel Nederland voor een windstille nacht is al vrijwel onmogelijk. We moeten dan nog gewoon alle aardgascentrales en bijbehorende infrastructuur in bedrijf houden: dat maakt wind- en zonne-energie financieel veel duurder dan nu misschien lijkt.'

KERNENERGIE

Grit wijdt in zijn boek een volledig hoofdstuk aan kernenergie. Hierin beschrijft hij onder meer de natuurkunde achter kernenergie. De vraag is in hoeverre deze kennis van natuurkunde voor docenten maatschappijleer van belang is om de voor- en nadelen van kernenergie met leerlingen te bespreken? Grit pleit ervoor om kernenergie net zo te behandelen als andere energiebronnen. 'Kerncentrales stoten geen broeikasgassen uit. Je hoeft ze maar eens in de paar jaar bij te vullen met kernbrandstof. Ze leveren op een klein stukje grond heel veel energie en gaan ongeveer tachtig jaar mee. Vaak hoor je "Maar je moet ze ook afbreken" en "Ze leveren radioactief afval". Dat klopt, maar dat moet je ook met zonnepanelen, die je in diezelfde tachtig jaar vier keer moet vervangen en als chemisch afval moeten worden behandeld. Zonnepanelen bevatten onder andere PFAS. Ook windturbines moet je in tachtig jaar vier keer vervangen. De wieken zijn zo sterk dat ze niet afbreekbaar zijn. Ik heb zelfs filmpjes gezien waar wieken met bulldozers domweg worden begraven. Inderdaad zijn radioactiviteit en radioactief afval akelige verschijnselen, maar de gemeten radioactiviteit buiten een steenkoolcentrale is door de ontstane as van verbrand steenkool hoger, dan buiten een kerncentrale. Fukushima wordt vaak genoemd. Tijdens de meltdown na de tsunami in Japan overleed welgeteld één persoon aan radioactiviteit. De hoeveelheid hoogradioactief afval van een jaar uit de centrale in Borssele past onder mijn bureau. Veelbelovend is het gebruik van thorium in plaats van uranium en het bouwen van kleine kerncentrales', zegt Grit.

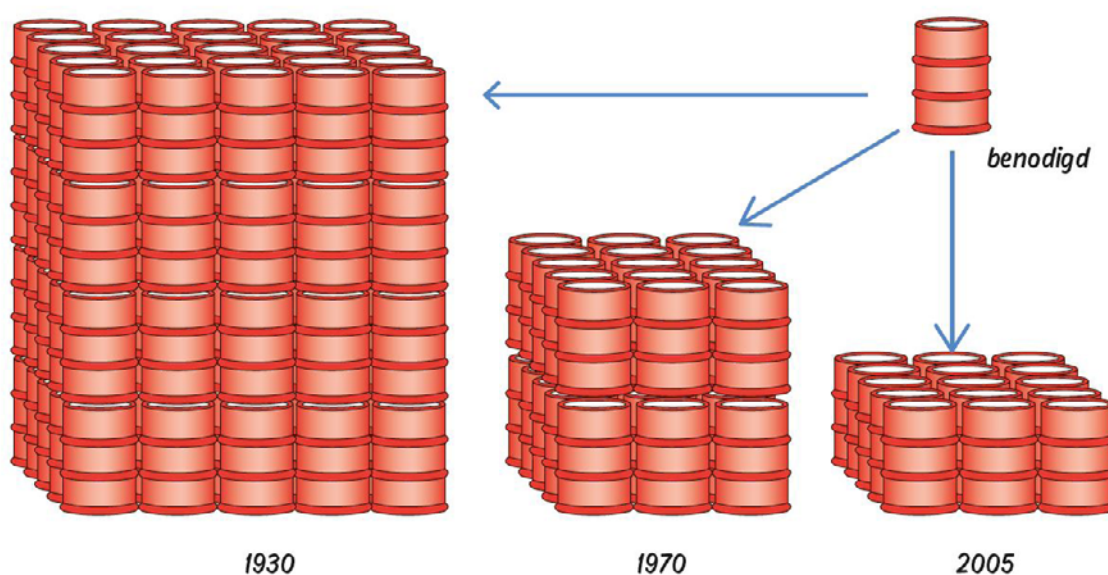
Heeft u een voorbeeld van een vakoverstijgende opdracht waarbij de samenwerking tussen maatschappijleer en een van de exacte vakken centraal staat, stuur uw opdracht (of uw idee) dan naar de redactie (m&p@prodemos.nl). De inzenders maken kans op een exemplaar van *Wetenschap is geen mening*. De ingezonden opdrachten plaatsen we op onze website.

VAKOVERSTIJGENDE SAMENWERKING

In zijn boek gaat Roel Grit dieper in op de materie. Hij raadt jongeren en docenten maatschappijleer aan om zijn boek te lezen. Grit: 'Je kunt de scheikunde eventueel vluchtig lezen of zelfs overslaan, maar met een jaar scheikunde in het derde jaar van het voortgezet onderwijs is ook de scheikunde goed te doen. Meelezer Willem Bakker heeft nooit scheikunde gehad, maar begrijpt mijn boek. Hij ontdekt inmiddels geregeld fouten in televisieprogramma's en belt of appt me daarover.' Grit ziet zeker mogelijkheden voor vakoverstijgende samenwerking. 'Laat leerlingen aan elkaar presentaties geven of een website of een werkstuk maken waarin zowel de maatschappelijke, financiële als natuurwetenschappelijke onderdelen aan de orde komen', geeft Grit als tip. ♦

Wetenschap is geen mening. Klimaat, energie en stikstof uitgelegd verscheen bij Noordhoff Business. Meer informatie over het boek en de auteur vindt u op www.roelgrit.nl en www.wetenschapisgeenmening.nl.

De EROI (Energy Return On Investment) van aardolie in de Verenigde Staten zakte in 75 jaar van 100 via 30 naar 15 (illustratie: Roel Grit, *Wetenschap is geen mening. Klimaat, energie en stikstof uitgelegd*, 2022)

BOSATLAS KOMT VAN PAS BIJ MAATSCHAPPIJLEER

ACTUEEL WERELDBEELD

Maatschappijleer is bij uitstek een vak dat gebruik maakt van vakoverstijgende disciplines. Aardrijkskunde is een goed voorbeeld van vakoverstijgende samenwerking en een atlas kan daarbij een meer dan welkom hulpmiddel zijn.

WOLTER BLANKERT

Eens had ik een vriend die zakte voor zijn mondeling tentamen Politicologie omdat hij geen idee had waar Kashmir ligt. Hij had zich voor dit tentamen over zijn keuzeonderwerp grondig verdiept in het geschil tussen India en Pakistan en wist er meer van dan de professor. Alles verliep dan ook op rolletjes tot de professor terloops die fatale topografische vraag stelde. Hieruit blijkt dat een atlas bij Politicologie en dus ook bij maatschappijleer goede diensten kan bewijzen. De nieuwste (56e) druk van de *Bosatlas* voorziet in deze behoefte.

BOS

In 1864 deed de Hogere Burgerschool (HBS) zijn intrede binnen het Nederlandse onderwijs en daarmee het vak aardrijkskunde. De HBS was bedoeld als praktische opleiding, maar desondanks zou dit schooltype alle Nederlandse Nobelprijswinnaars gaan leveren, dankzij het hoge niveau van wis- natuur- en scheikunde. Een praktische opleiding betekende dat de leerlingen moesten weten wat er in de wereld te koop is en daarvoor werd het nieuwe vak aardrijkskunde in het leven geroepen. Een studie Geografie kwam pas na 1900 van de grond, zodat het vak voorlopig door onderwijzers met een aanvullende acte werd gegeven. De atlasmaker Pieter Bos was daarvan een sprekend voorbeeld.

In 1877 verscheen de eerste druk van zijn *Schoolatlas der geheele wereld*, in

29 kaarten. Het geheim van deze atlas was het selectief omspringen met het weergeven van plaatsen en andere geografische zaken. 'Een lege kaart (bedoeld werd een niet te volle) beklijft het best', was het devies van Bos. Bij de vijftiende druk bood zijn uitgeverij J.B. Wolters hem een reis naar Indië aan. Destijds was het niet ongebruikelijk dat Indiëgangers zich preventief lieten ontdoen van hun blindedarm. Ook Bos koos hiervoor, maar stierf in 1902 op de operatietafel, 55 jaar oud. Overigens ontkent de uitgever deze curieuze versie van zijn dood, Bos zou gewoon in bed zijn gestorven, maar welke uitgever gaat er prat op de dood van de sterauteur bewerkstelligd te hebben?

INSTITUUT

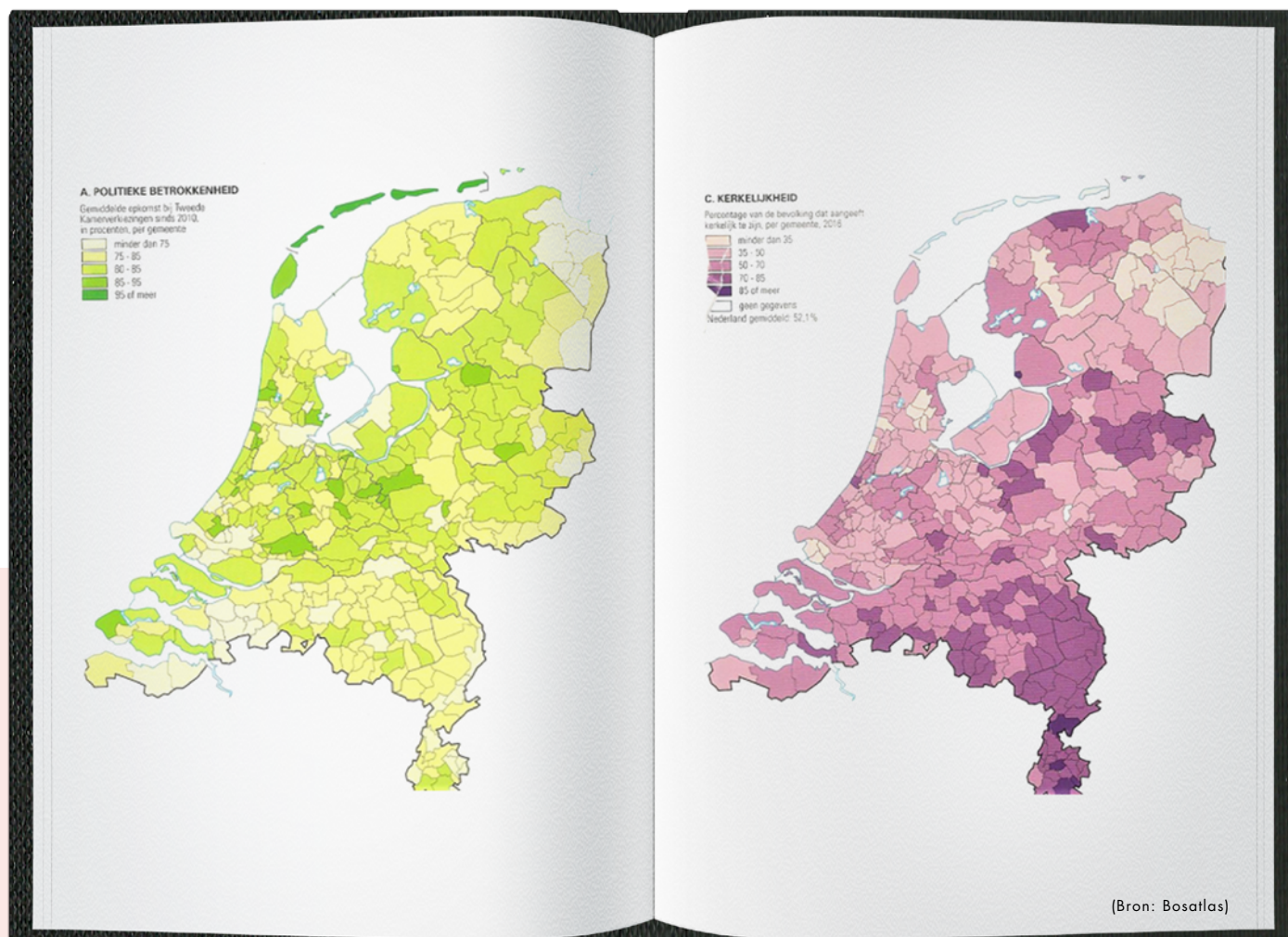
De atlas van Bos, die hij in zijn eentje samenstelde, had toen al een monopoliepositie in het Nederlandse onderwijs veroverd en het volstrekt unieke is dat die plek nooit serieus bedreigd is geweest. Er is heel wat veranderd binnen het onderwijs, maar de *Bosatlas* vormt al bijna anderhalve eeuw een constante; ondanks de grote bezwaren die eraan kleven, waarvan de omvang en daarmee samenhangende prijs de voornaamste zijn. Toch zal die feitelijk nodeloze omvang hebben bijgedragen aan het onmiskenbare prestige gedurende vele generaties. Bij de spelling van plaatsnamen geldt sinds jaar en dag de *Bosatlas* als hoogste autoriteit in Nederland. Door deze sterke positie heeft de uitgeverij

het aangedurfd dit jaar weer een nieuwe, geactualiseerde, druk op de markt te brengen. Tegen de tijdgeest in, waarbij eens peperdure encyclopedieën, woordenboeken en atlassen in gratis boekenstalletjes liggen opgetast. Of een klassieke atlas nog onmisbaar is binnen het onderwijs, kan men betwisten, maar zeker is dat dit fraaie boekwerk velen nog zal aanspreken. Internet is daarbij listig omgetoverd van concurrent tot bondgenoot door een wisselwerking tussen de papieren atlas en een speciaal erop toegesneden website met kaarten, toepassingen en opdrachten, met verwijzingen naar andere internetpagina's, onder meer naar de Google-satelliet.

GESCHIEDENIS

De hoofdkaarten verschenen aanvankelijk in tweekleurendruk. Opvallend is dat Oekraïne in de eerste druk van 1877 al als duidelijk apart deel van het Russische rijk wordt weergegeven, zij het met een kleiner oppervlak dan nu. Het hele kustgebied maakte er geen deel van uit en wordt aangeduid als 'Zuid-Rusland' - laat Vladimir Poetin het niet zien.

Vanaf 1902 raakten de ook nu nog in zwang zijnde hoogtekleur in gebruik. Frappant is dat heel wat kaarten uit die tijd, met beperkte wijzigingen, in de nieuwste druk zijn terug te vinden. Voor Nederland geldt dat niet: ingekleurd naar bodemgebruik, vroeger naar grondsoorten, vanwege de geringe hoogteverschillen. Hier is het basisprincipe van niet te volle kaarten overboord gezet.

De hoofdkaarten van Nederland krioelen van plaatsen en andere topografische zaken. Ook Bos zelf was al scheutiger met plaatsnamen in Nederland, speciaal in Groningen, dan in het buitenland. Kennelijk vanuit het best loffelijke principe dat zo veel mogelijk leerlingen de woonplaats op de kaart kunnen terugvinden.

MAATSCHAPPIJLEER

Vanwege het gewicht van de atlas in de schooltas beschikken de meeste scholen over classesets voor gebruik op school. Ook maatschappijleer kan daarvan gebruikmaken. Dat onderstreept de verwevenheid tussen de vakken en kan samenwerking en afstemming stimuleren. De atlas erbij is handig als internationale kwesties aan bod komen. Voor atlasmakers zijn omstreden grenzen

altijd lastig. Bij Oekraïne worden alleen de internationaal erkende grenzen weergegeven, maar bij Georgië zijn de onder Russische invloed afgescheiden gebieden met een stippellijn aangegeven. Dat geldt ook voor Nagorno Karabach, twistappel tussen Armenië en Azerbeidzjan, al blijft men hier voor de laatste stand op het internet aangewezen.

Voor maatschappijleer zijn vooral tal van thematische kaartjes van Nederland interessant, die zowel vanuit een maatschappelijke als vanuit een geografische invalshoek kunnen worden bekeken. Via deze kaartjes worden de milieuproblemen van vele kanten belicht, aanzienlijk uitvoeriger dan in vorige drukken en natuurlijk geheel geactualiseerd.

Ook de politiek en maatschappelijke zaken komen aan bod, waarvan u hieronder een voorbeeld vindt.

OPDRACHT

Vergelijk bovenstaande twee kaartjes (Bosatlas, p.43) met elkaar: Opkomst bij verkiezingen en Godsdienstigheid. Ze vallen niet samen, maar er is wel een verband. Welk verband is dat? Verklaar dit zo overtuigend mogelijk, zie ook kaart 43D in de atlas.

(Aanzet voor antwoord: geen verband tussen rooms-katholieken en percentage opkomst, wel hoge opkomst bij protestant-christelijken.) ♦

Redactie Noordhoff-atlasproducties,
DE GROTE BOSATLAS, 56e druk,
Groningen/Utrecht, 2022,
304 bladzijden

ACTUALITEIT

OEKRAÏNE

4 mei ligt weer achter ons, waarbij de nodige woorden aan Oekraïne zijn gewijd.

De waanzin van een onmenselijk wrede oorlog teistert Europa voor de zoveelste keer.

De vraag hoe het zo ver heeft kunnen komen doet niet meer ter zake. Mogelijk was de uitbreiding van de NAVO na 1990 niet zo'n slim idee, mogelijk had Oekraïne er al lang deel van moeten uitmaken.

Stof waarmee historici nog jaren aan de slag kunnen, als ze die tijd wordt gegund.

WOLTER BLANKERT

Het is de tweede slachtpartij in Europa nadat in 1990 de eeuwige vrede werd beloofd. De Joegoslavische ontbindingsoorlog, al heel kort hierna, eiste een tol van minimaal 150.000 doden, terwijl Europa lijdzaam toekeek. Anders dan toen gaat het nu om de tweede militaire macht ter wereld, met kernwapens en raketten voor alle afstanden. De laatste jaren werd een klimaatramp als grootste gevaar afgeschilderd, maar nu blijkt tot onze verbijstering het nucleaire gevaar van urgentere aard; een bijna onmogelijk onderwerp voor in de klas vanwege vele onbekende factoren en de onvoorstelbare gevolgen. Volgens internationaal recht hadden de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en China Oekraïne volop moeten bijspringen, feitelijk al in 2014, omdat zij (samen met Rusland) bij het *Memorandum van Boedapest* (1994) de onschendbaarheid van de grenzen hebben gegarandeerd, in ruil voor het afstaan van kernwapens - dit op sterk aandringen van de Verenigde Staten, nog meer dan van Rusland. Engeland verklaarde in 1914 wel de oorlog aan Duitsland, omdat het de grenzen van België had gegarandeerd. Die garantie noemde Duitsland destijds een 'vodje papier', zoals Rusland nu doet. De vele nieuwsduiders weten er geen raad mee. Niet de minsten laten hun licht op deze moorddadige oorlog schijnen, maar verder dan het kan vriezen of het kan dooien, komen zij zelden omdat ook zij de gawe missen in het hoofd van Vladimir Poetin te kijken.

POETIN

Zo stelde een militair deskundige op 1 mei in *Buitenhof*: 'Ik zie Oekraïne nog wel winnen'. Een scholier zal dan doorvragen: 'Hoe dan en wat daarna?', maar Twan Huys deed dat niet. Tijdens de Koude Oorlog gold als axioma dat een conventionele oorlog tussen grootmachten altijd op een kernoorlog zal uitlopen, omdat de verliezende partij daarop zal teruggrijpen. Dat klinkt nog steeds redelijk overtuigend. Of zal Poetin zich met de handen omhoog bij de poort van het Kremlin melden? Ook berechting

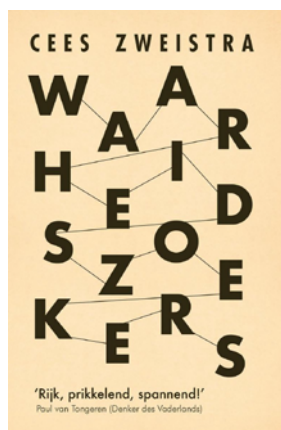
van oorlogsmisdaden vormt een dankbaar onderwerp bij praatprogramma's, een voortreffelijk streven, maar vooralsnog ver verwijderd van de realiteit. De verbijstering over de onmenselijkheid en het verwrongen wereldbeeld van Poetin en zijn volgelingen lijkt naïef. Twee diametraal tegengestelde waarheden zijn immers eerder regel dan uitzondering. De Nazi's blijven het meest sprekende voorbeeld hiervan, maar ook de dekolonisatieoorlogen werden zo bloedig door het achteraf gezien verwrongen wereldbeeld van Fransen en Nederlanders.

SANCTIES

Sancties vormen een dankbaar onderwerp voor praatprogramma's, maar de vraag of ze werken komt maar mondjesmaat aan bod. Landen als Noord-Korea en Iran buigen er niet voor. Rusland heeft het buitenland minder nodig en wereldwijd zijn de sancties dit keer niet. Vrijwel heel Azië houdt zich afzijdig, mede uit wrok over de Amerikaanse inval in Irak in 2003 en de puinhopen erna, met ongeveer 1 miljoen doden. Sancties zijn een onvermijdelijke stap om te suggereren dat er iets wordt gedaan, maar dwingen geen tegenstander op de knieën.

'Na een boycot van olie en gas is Poetin snel door zijn geld heen', betoogt een hooggeleerde heer, zonder één voorbeeld te geven van een oorlog die uit geldgebrek is gestopt. Zelfs het straatarme Jemen ziet nog kans een oorlog jarenlang vol te houden. Het is zelfs niet uitgesloten dat sancties en Russische represailles de Europese Unie meer afbreuk gaan doen dan omgekeerd, waardoor de grootscheepse wapenhulp in gevaar kan komen. Nu nog worden havenarbeiders die weigeren Russische olie te lossen toegejuicht, maar zal dat zo blijven als pompstations droogvallen?

Men kan hopen op een omwenteling in Rusland of op een diplomatiek akkoord, maar vooralsnog lijkt dat wensdenken. Het nauwelijks te bevatten even heldhaftige als hardnekkige verzet van de Oekraïners, zonder precedent, met een gruwelijke prijs voor de bevolking, moet worden beloofd, maar of dat wensdenken is blijft onvoorspelbaar. ♦

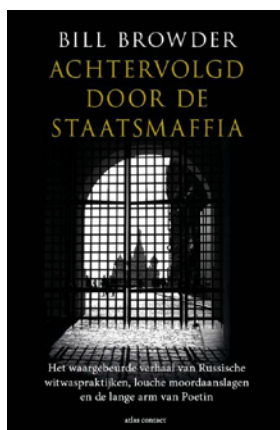

COMPLOTDENKEN ANNO NU

Cees Zweistra schreef een prikkelend boek over een inmiddels aan ieder bekend probleem, de waarheidszoekers.

Wat is nu precies die complotdenker 2.0? Het zijn geen losers die de aansluiting bij de moderne samenleving hebben gemist, maar ze zijn wel gevaarlijk en dus moeten we proberen dit fenomeen te begrijpen. Het oude complotdenken ging op zoek naar een verborgen waarheid. Het nieuwe complotdenken is helemaal niet geïnteresseerd in de waarheid. Het is absurd, het is niets, gebaseerd op niets. Cees Zweistra komt tot de conclusie dat het huidige complotdenken een zelfgerichte en via technologie vormgegeven verhouding tot een absurd gemaakt bestaan is. Een complete definitie die in het boek goed wordt uitgewerkt. Volgens de auteur is de hedendaagse complotdenker thuisloos. Hij leeft niet meer in de wereld en ontmoet ook geen andere mensen meer. Daardoor ontbreekt het hem aan een *common sense* - een gedeelde waarheid. In deze leegte kan iedereen voor zichzelf een waarheid vinden en die via de technologie van tegenwoordig delen. Onze habitat is een technologische wereld geworden, met een versmelting van online en offline. Het leven is een *online experience*. Zweistra gebruikt mythologische figuren zoals Sisyphus, Narcissus en Caligula om dit nieuwe fenomeen te duiden. Hij eindigt het boek met Heidegger en het werkwoord *wonen*: een activiteit, een scheppende daad die uiteenvalt in vervaardigen en verzorgen. We maken, maar we verzorgen ook datgene wat onder onze verantwoordelijkheid valt. Als dat lukt, dan gaan we er een relatie mee aan en staan we daarmee in de wereld. De politiek is nu aan zet om de wereld een omgeving te laten zijn waarin eenieder kan scheppen en bouwen en waardigheid kan ontfangen aan wat hij doet. Hiervoor kan ze meer fysieke ontmoetingsplekken organiseren en het lokaal bestuur meer autonomie gunnen - en ook de onlinewereld meer aan banden leggen, want die ondermijnende impact van de nieuwe technologie moet worden ingekaderd. Kortom, een heel interessant boek over een fenomeen waar we allemaal mee te maken hebben. LO

Cees Zweistra, *WAARHEIDSZOEKERS*, KokBoekencentrum, Utrecht, 2021, 319 bladzijden

STRIJD

Wat kan er gebeuren als je een juridische strijd aangaat met de Russische staat? Investerder Bill Browder schreef hier een indrukwekkend boek over.

De Magnitski-wet, vernoemd naar de Russische advocaat Sergej Magnitski, kwam mede door de inspanningen van Bill Browder tot stand. Magnitski werkte voor Hermitage Capital dat door Browder was opgericht. In oktober 2008 stapte de advocaat naar de Russische Nationale Onderzoekscommissie - 'hoewel dat overduidelijk gevaarlijk was', zoals Browder in zijn boek schrijft - om te verklaren dat een groep criminelen niet alleen bedrijven van Hermitage Capital had gestolen, maar ook betrokken was bij een valse vordering van 230 miljoen dollar aan belastingteruggave. De Russische autoriteiten arresteerden later dat jaar niet de bewuste fraudeurs, maar Magnitski. In november 2009 overleed Magnitski onder verdachte omstandigheden in een Moskouse gevangenis. In *Achtervolgd door de staatsmaffia* beschrijft Browder zijn juridische strijd tegen de Russische staat. Hoewel het voor westerse partijen nagenoeg onmogelijk is om processen in Rusland te winnen, maken de Russische autoriteiten volop gebruik van de juridische mogelijkheden die het recht in het Westen biedt. Zo plaatsen de Russische autoriteiten Browder op de Interpol-lijst met een arrestatie in Madrid tot gevolg. Tot een uitlevering komt het niet, maar zorgeloos reizen zit er voor Browder niet meer in. In een Amerikaanse rechtbank blijkt Rusland een geduchte tegenstander die met behulp van juridische procedures in combinatie met desinformatiecampagnes Browder haast tot wanhoop drijven. Het is een fijn staaltje *lawfare* van Russische zijde. Browder beschrijft niet alleen de juridische verrassingen waar hij en zijn team steeds voor komen te staan, maar ook wat dit proces, de spanningen en diverse incidenten met hem en zijn gezin doen. Hij valt van de ene verbazing in de andere. Dit geldt denk ik ook voor de lezer die door Browder stap-voor-stap in deze rollercoaster wordt meegenomen. Hoewel het een complexe en langspannende zaak betreft, heeft Browder een voor een breed publiek toegankelijk (en belangrijk) boek geschreven. In *Achtervolgd door de staatsmaffia* laat hij een kant van de Russische staat zien die veelal onderbelicht is, maar die gelet op de actualiteit niet onderbelicht mag blijven. IP

Bill Browder, *ACHTERVOLGD DOOR DE STAATSMAFFIA*, Atlas Contact, Amsterdam, 2022, 336 bladzijden

WAARDE VAN BETEKENIS

Is economische groei wel het ultieme doel om als samenleving na te streven? Kees Klomp heeft daar zo zijn gedachten over.

Kritiek op het koude kapitalistische systeem is zo oud als het systeem zelf. De grote vraagstukken van deze tijd lijken niet meer opgelost te kunnen worden door de *good old fashioned* markt zijn werk te laten doen. Kees Klomp betoogt in *Betekenis economie*. De waarde van verweven leven een radicaal andere kijk op economie. Nu hoor ik u denken: wat betekent dit begrip betekenis economie? Is het niet weer een modeterm voor iets dat we allang kennen? Klomp zelf definieert de betekenis economie als een herziening van het economische uitgangspunten, zoals van welvaart en economische groei naar welzijn. Niets vreemds onder de zon echoot al door de hoofden van diverse lezers. Toch biedt Klomp iets waarmee veel docenten maatschappijleer wel uit de voeten kunnen. Hij ziet namelijk een verwevenheid tussen diverse crises. De ecologische (versterkt broeikaseffect), sociale (ongelijkheid), individuele (burn-outs) en economische (grondstoftekort) crises zijn eigenlijk uitingen van een systeemcrisis. Het *groei-paradigma* loopt namelijk tegen zijn grenzen aan. Een combinatie van dit alles leidt zelfs tot een existentiële crisis: waartoe ben ik op aarde, aldus Klomp. Deze verwevenheid van problemen is geen nieuwe invalshoek, maar wat Klomp uitermate relevant maakt om te lezen is dat hij de historische en hedendaagse paradigma's kent en ze tot hun essentie weet te beschrijven. Er ontstaat hierdoor een theoretische basis om te kijken hoe economische paradigma's zich door de jaren heen ontwikkelen en ook hoe je ze kunt doorredeneren. Mocht u in de hedendaagse economische ontwikkelingen zijn geïnteresseerd dan is dit boek een aanrader. Het biedt u een ruim kader aan denkers, maar levert bovenal nieuwe begrippen aan: we moeten niet meer spreken in termen als *growth* en *degrowth*, maar over *Thrive*. Succes daarmee! KV

Kees Klomp, *BETEKENISECONOMIE. DE WAARDE VAN VERWEVEN LEVEN*, Noordhoff Business, Groningen, 2021, 160 bladzijden

In deze column zou ik graag aan u een aantal uiteenlopende zaken willen voorleggen.

Om te beginnen zal bij het verschijnen van deze column bekend zijn wie in de vakvernieuwingscommissie zal plaatsnemen. Deze commissie begint op korte termijn aan de vernieuwing van het verplichte onderdeel maatschappijleer. De commissie staat onder leiding van een 'procesregisseur' en wordt begeleid door SLO. Daarnaast komt er ook een advieskring. De kring zal de commissie telkens van feedback over tussentijdse opbrengsten kunnen voorzien. De NVLM heeft, als het goed is, nu reeds collega's geworven die in deze advieskring zitting nemen.

Bij het moment van schrijven zijn de voorbereidingen van de Docentendag in volle gang. Zoals gebruikelijk zien we prachtige lezingen en workshops, met veel interessante sprekers en organisaties voorbijkomen. Ik heb persoonlijk uitgekeken naar de fysieke ontmoetingen op de dag. Een mooie primeur is dat ditmaal ook de prijsuitreiking van het profielwerkstuk op deze dag plaatsvindt. Vele leerlingen (en namens hen: docenten) hebben prachtige stukken ingeleverd, mooi om hen in zonnetje te zien staan. Het bestuur dankt hiervoor speciaal Daan van der Hoek, docent van het Meridiaan College (Het Nieuwe Eemland) te Amersfoort. Hij heeft de gehele organisatie van deze wedstrijd op zich genomen.

In mijn vorige column liet ik weten dat de NVLM de vakvernieuwing niet alleen in personele zin wil ondersteunen. We willen de docenten en ontwikkelaars ook van duidelijke concepten en indelingen voorzien. Wat zijn maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen precies en hoe dragen die bij aan burgerschap? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten? Het bestuur wil dit, samen met de leden, conceptueel goed afbakenen. Daartoe zijn we met kerndocumenten bezig waarin we de betreffende afbakening realiseren.

Een van de stappen hierbij is al enige tijd geleden in gang gezet. De aanleiding daarvoor was het historisch-geografisch referentiekader dat, in het kader van curriculum.nu, als uitgangspunt moest gelden voor de mens- en maatschappijvakken: zij moesten laten zien hoe zij bij dit kader uit zouden werken. Vanuit diverse vakverenigingen, als de NVLM, kwam protest op dit referentiekader: het zou feitelijk betekenen dat geschiedenis en aardrijkskunde de kernvakken voor dit mens-/maatschappijdomein zouden worden.

Het NVLM-bestuur heeft daarom zelf een concept maatschappelijk referentiekader geschreven. We willen duidelijk maken dat, welbeschouwd, dit maatschappelijk referentiekader belangrijker is dan het historisch-geografische kader. Dit omdat maatschappelijke vraagstukken tijd- en plaatsonafhankelijk zijn en daarmee 'wezenlijker'. Wie de kern van maatschappelijke vraagstukken doorgrondt, kan verklaren waarom maatschappijen telkens opnieuw met specifieke problemen en opgaven te maken krijgen, thans en in het verleden, in Nederland of elders. Ook dit stuk willen we graag met u ontwikkelen.

In mijn vorige column kondigde ik ook aan dat er voor en in het mbo en burgerschap ontwikkelingen zijn. Ik mag het volgende publiek maken. Het Ministerie van Onderwijs heeft besloten een expertgroep in het leven te roepen. Deze groep mag het komende jaar nadenken over een duidelijkere inhoud voor burgerschap in het mbo. Daarnaast kijkt de groep naar de vraag hoe in het mbo een resultaatverplichting mag komen. Mogelijk kan dit op termijn tot aangepaste wetgeving leiden, het ministerie wil kennelijk meer regie geven aan dit onderwijs. Ik houd u op de hoogte.

Marcel Mooijman voorzitter NVLM | www.nvlm.nl

BART

DOSSIER

We zijn er bijna! Nog maar heel even en het is het alweer zomervakantie. Ik kijk er echt naar uit! Het is een gek jaar geweest waarin we veel hebben moeten schakelen. Studenten wederom op de rit krijgen, weer fysiek stages bezoeken, nieuw en uitdagend onderwijs schrijven, oftewel post-coronatijd goed beginnen! Een goed voornemen! Wat ik al zei 'nog even en dan is het vakantie' en kunnen we met zijn allen even lekker stoom afblazen. Dat klopt wel, maar dat lijkt volgens mij niet iedereen helemaal te beseffen. Want in plaats van afbouwen richting het einde van het jaar is het voor ons opschalen en de druk er maximaal op gooien!

Binnen het mbo werken we met zogeheten kwalificatiedossiers (KD). Hierin staat wat een student aan het einde van de opleiding moet kennen en kunnen om als een volwaardig professional de wijde wereld in te trekken! Het belangrijkste van allemaal is: welke examens moet een student maken en hoe zien die eruit?

Aan de hand van zo'n kwalificatiedossier ontwerp je dan het onderwijs binnen de opleiding. Want als dat allemaal helder is dan weten we ook wat we moeten gaan onderwijzen en hoe we dat moeten doen.

Nu is zo'n kwalificatiedossier best een tijd houdbaar, maar er komt een moment dat dit landelijk moet worden vernieuwd - en dat moment is er! Volgend jaar nieuw onderwijs aan de hand van een nieuw kwalificatiedossier! Er is echter een hele grote *maar*: het o-zo-belangrijke dossier is nog niet klaar. Dat betekent dat de meeste methoden ook nog niet gereed zijn.

Daar zit je dan met je goede bedoeling met nog maar een paar weken tot je welverdiende vakantie. Het liefst wil je dadelijk met een gerust hart de deur achter je dichtdoen, na de vakantie in alle rust het onderwijs weer oppakken en de student vertellen wat hem of haar te wachten staat. Dat gaat nu dus erg spannend worden, en dat vind ik jammer, vooral voor de student die duidelijkheid verdient om zorgeloos met een opleiding te beginnen.

Ben ik een pessimist of een realist als ik dit typisch onderwijs(vernieuwing) vind? Een ding stelt me gerust, hoe dan ook komt het gelukkig altijd weer goed! Fijne vakantie allemaal!

BART VAN DEN HANENBERG | mbo-docent

M&P

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertijs
hoofd-
redacteur

Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Koen
Dogterom

Linda
Oonk

Koen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef van
der Linden

Bart van den
Hanenberg

EINDREDACTIE Maarten Cras

OPMAAK

Lidewij Spitshuis | lidewij.net

ART DIRECTION

Jenny Kan | jenniness.com

OMSLAGFOTO

Ontvangst van Oekraïense vluchtelingen op Amsterdam Centraal, maart 2022 (foto: ANP/Hollandse Hoogte/Ramon van Vlijmen)

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements.

Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winst oogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl. Of op aanvraag bij de uitgever, telefoon: 070 757 02 00 e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

BEZOEK OOK DE

M&P

WEBSITE

Ga naar **www.maatschappijenpolitiek.nl**
voor artikelen, lestsips en oude nummers

**VOOR DOCENTEN DIE WILLEN WETEN WAT ER SPEELT
EN INSPIRATIE WILLEN OPDOEN VOOR HUN LESSEN**